

Bir İsnad Tenkid Yöntemi Olarak Şarhı Cerh-Tâdiller ve Uygulamadaki Sonuçları

Doç. Dr. Emin AŞIKKUTLU*

Abstract

If the biographical works regarding hadith narrators are glanced, it will be seen that the criticisms about many narrators have been conditioned in some ways such as period, place, teacher (sheikh), student (rawi), subject, and terms of narration, and whether having been narrated from original book or by heart. These criticisms are sometimes confined to one or a few certain narrations of some narrators. This fact must be accepted understandable to a certain extent, for the humankind is the elemental part of the isnad sistem, which constitutes the backbone of narrating. Since humankind is naturally prone to change in the force of reason, and the narrators and their works may undergo some negative effects, it may be told that it is very hard or even impossible to find any narrator who has never been criticised although he has been well-qualified in general. Therefore, it is necessary to classify these criticisms as unconditioned and conditioned, as well as they are classified as unexplained (mujmal) and explained (mufassar).

Here, in this article we try to study the conditioned criticisms and explain its results in practice with examples.

Giriş

Cerh ve ta'dil kaynaklarına göz atıldığında, aslında güvenilir oldukları halde pek çok râvi hakkında, "şu zamandan sonraki rivâyetlerine güvenilmez", "falan şeyhten aldığı hadisler veya filan talebesinin ondan yaptığı rivâyetler münkerdir", "falan yerdeyken rivâyet ettiği hadisler sağlam değildir", "şu lâfızlarla naklettiği hadislerle itibar edilmez", "kitabı dışındaki kaynaklardan naklettiği hadislerle güvenilmez", "şu hadis/hadisleri münkerdir", "şu konulardaki rivâyetleri zayıftır" tarzında, ya da bunların aksine bir takım sınırlandırıcı ifadelerle sıkça rastlanır.¹ Aslında bu durum, rivâyet geleneğinin omurgası durumundaki isnad sisteminin doğal bir sonucu olarak bir ölçüde de normaldir. Çünkü bu sistemde, isnadın ana unsurunu teşkil eden ve her şeyden önce bir "insan" olan râvinin, tabii veya âr-zî birçok sebeple müsbet veya menfi değişime uğraması kaçınılmazdır. Aslında bu, insanoglu için mutlak mükemmelliğin söz konusu olamayacağını ifadesidir. Dolayısıyla, Resûlullah'tan başka herkesin kabul veya reddedilecek sözlerinin

* MÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Örnek olarak bkz., Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rîfe*, Medine 1974, I, 429; II, 85, 104, 115, 163, 167, 168, 203, 233, 319, 424-425, 580, 711, 798, 831; III, 10-11, 15, 62, 94, 183, 472; Zehebî, *Mîzânü'l-İtidal*, Beyrut, ts. I, 249, 379, 595; II, 130, 534; IV, 37, 39, İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1325, II, 297, V, 217, VI, 103-104, IX, 176; X, 97-98.

bulunabileceği² gerçeği karşısında, birer insan olan râvilerin hepsinin her zaman ve her konuda üstün başarı göstermesi ve bunu aynı seviyede sürdürmesi beklenemez. Hal böyle olunca, mutlak anlamda ta'dil edilmiş olsa da hiç cerhedilmemiş râvi bulmak çok zor, belki de imkânsızdır. Bu nedenle, pek çok ünlü münekkidin en üst derecede güvenini kazanmış ve hadis rivâyetinde seçkin bir konuma gelmiş önde gelen birçok râvinin güvenilirliğinin bile bazı açılardan tartışılarak bir takım şartlarla sınırlandırıldığı ve sadece o şartlar kapsamında ta'dil edildiği görülmektedir. Bu ise, böyle râvilerin rivâyetlerinin ancak belli şartlar gerçekleşmesi halinde kabul veya reddedilebileceği anlamına gelmektedir. Bu durum, cerh-ta'dillerin sebepleri açıklanmış olup olmamak bakımından "mücmel-müfesser" diye taksim edildiği gibi, bir râvideki kapsamı açısından da "mutlak-mukayyed" şeklinde başka bir ayırımı tâbi tutulması gereğini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, cerh-ta'dili şarta bağlanmış birçok râvinin hadislerinin muteber hadis kaynaklarında yer alması, bu rivâyetlerin "şarta bağlı cerh-ta'dil" açısından değerlendirilmesi halinde nasıl bir sonuca varılacağı sorusunu da beraberinde getirmektedir.

İşte biz bu makalemizde, cerh-ta'dilin bir râvideki kapsamı dikkate alınarak yapılabilecek yukarıdaki taksime göre, daha önceki araştırmalarımızda tesbit ettiğimiz ve "Şartlı (Nisbî) Cerh-Ta'dil" başlığı altında sadece teorik bakımdan kısaca değindiğimiz konuyu³, yeni tesbit ettiğimiz takyid unsurlarını da ekleyerek uygulamadaki sonuçları ile birlikte genişçe ele alacağız. Ancak, öncelikle "şartlı cerh-ta'dil" in bir kavram olarak ne anlama geldiğine ve hadis tarihindeki geçmişi kısaca temas ettikten sonra konunun ayrıntılarına gireceğiz.

A. TANIMI, TARİHÇESİ ve TEORİSİ

1. Tanımı

Kısaca ifade etmek gerekirse, "şartlı cerh-ta'dil" ifadesiyle, bir râvi hakkındaki cerh-ta'dilin zaman, mekân, hoca-talebe, rivâyet lafızları, rivâyet konusu, kaynağı gibi bir takım unsurlarla şartlı/nisbî hale getirilerek sınırlandırılması durumu kastedilmektedir. Bu anlamda "şartlı cerh-ta'dil" sözü çerçeveye bir kavramdır.

2. Tarihçesi

Rical münekkidleri, ilk dönemden itibaren yukarıda tanımlamaya çalıştığımız cerh-ta'dilin bazı şartlarla sınırlandırılmasına ait pek çok değerlendirme

² Erken Tâbiün döneminin ünlü simalarından Mücâhid'in bu sözü için bkz., Beyhakî, *el-Medhal ile's-Süneni'l-kübrâ*, Haydarâbâd 1344, s. 107; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, Kahire 1402, s. 409-410; Zehebî, *Mizân*, IV, 304.

³ Bkz., Emin Âşıkutlu, *Ricâl Tenkidi*, s. 162-168.

yapmışlardır. Rical ve rivâyet kaynakları, bol miktarda bunun örneklerini ihtivâ etmektedir. Meselâ, Müslim (ö. 261/875), Cerîr b. Hâzîm'in (ö. 170/786), Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin (ö. 143/760) rivâyetlerine özen göstermediğini, ondan çok az hadis aldığını, aldıklarını da doğru dürüst aktaramadığını belirttiikten sonra "sika muhaddisler arasında, hadis aldığı bazı hocalardan yaptığı rivâyetler zayıf kabul edilen kimseler bulunabilir" diyerek konuyu genelleştirme yoluna gitmiştir. O, Sâbit el-Bünânî'nin (ö. 127/745) en sağlam râvisinin Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) olduğunda fikir birliği bulunmasına rağmen onun, Sâbit dışındakilerin hadislerinde çok hata yaptığını -başka örneklere de değinerek- bu durumun bir kanıtı olarak göstermektedir.⁴ Daha sonraki dönemlerde Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) ve Sehâvî (ö. 902/1496) gibi âlimler, râvilerin birbirleriyle mukayese edilmesi sonucunda ortaya çıkan şekliyle "nisbî cerh-ta'dil" açısından konuya yaklaşmışlarsa da⁵, tesbitlerimize göre bizim bakış açımızla konuya yaklaşan ve kısmî bir bütünlük içinde somut olarak ele alan ilk şahıs, İbn Receb el-Hanbelî'dir (ö. 795/1393).⁶ Bununla birlikte, konunun sistematik biçimde ele alınıp uygulamadaki sonuçlarının nasıl olacağını ortaya koyan müstakil bir çalışma, bildiğimiz kadarıyla henüz mevcut değildir.

Daha kolay anlaşılabilirliği düşüncesiyle, yukarıda kısaca tanımladığımız "şarhî cerh-ta'dil" kavramının açılımında yer alan unsurların teorik açıklamasına geçebiliriz.

3. Teorisi

a. Zaman Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Genellikle yaşlılıktan kaynaklanan bunama (ihtilât, teğayyur), körlük, asıl rivâyet nüshasının yanması veya kaybolması gibi tabîî ya da ârızî sebeplerle ortaya çıkan durumlar, daha önce sika olan bazı râvilerin kısmen cerhedilerek güvenilirliklerinin sınırlandırılmasını gerektirmiştir. Meselâ, Atâ b. es-Sâib (ö. 135/752) aslında "hüccet" derecesinde güvenilir bir râvi olduğu halde, ömrünün son yıllarında hafıza kaybına uğramıştır.⁷ Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), hafızası bozulmadan önce ondan hadis yazanların semâinin sahih olduğunu söyler.⁸ Yahya b. Maîn'e (ö. 233/847) göre, Şu'be (ö. 160/777), Süfyân (ö. 161/778) ve Hammâd b. Seleme'nin Atâ'dan rivâyetleri düzgündür.⁹ Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre de, ondan semâi eskiye dayananların hadisi sahih,

⁴ Müslim, *Kitabü't-Temyîz*, Riyad 1402/1988s., 217-218.

⁵ Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta'dil ve't-tecrîh*, Riyad 1406/1986, I, 283-284; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, Beyrut 1403/1982, I, 374-375.

⁶ İbn Receb, *Şerhu İlel'i't-Tirmizî*, Beyrut 1405/1985s. 308 vd.

⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 84, 238, 239, 472; Tirmizî, *Edeb*, 51; Zehebi, *el-Kâşif*, Beyrut 1403/1983, II, 232.

⁸ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 308.

⁹ İbn Receb, *a.g.e.*, s. 309.

sonrakilerin hadisi "hiç" mesabesindedir.¹⁰ Fesevî (ö. 277/890) ise Süfyan, Şu'be ve Hammâd kendisinden rivâyet etmiş olmak şartıyla Atâ'nın güvenilir ve hadislerinin hüccet olduğunu, çünkü bu râvilerin ondan semalarının eskiye dayandığını söylemekte¹¹, İbn Receb de Atâ'nın en sahih hadislerinin, Süfyan ve Şu'be kanalıyla gelenler olduğunda muhaddislerin ittifakı bulunduğunu ifade etmektedir.¹² Dolayısıyla Atâ'nın hadisteki güvenilirliği, son yıllarında uğradığı hâfıza kaybı ile sınırlıdır.

Döneminin meşhur hadis imamlarından olan ve "Resûlullah'tan sonra en çok rihlet edilen kimse" diye tanıtılan Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826) ise görme özürülü hale geldikten sonra bu güvenilirliğini yitirmiştir. Ahmed b. Hanbel, kör olduktan sonra asılsız hadislerin telkinine maruz kaldığı için ondan işitilen hadislere itibar edilemeyeceğini söylemiş¹³, Nesâî de (ö. 303/915) Abdürrezzak'tan ömrünün son demlerinde rivâyet edilen hadislerin sıhhatinde şüphe bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴

Abdullah b. Lehi'a da (ö. 174/790), kitapları yandıktan sonra rivâyetlerini karıştırdığı, sahih olmayan başka nüshalardan rivâyette bulunduğu veya kendisine nisbet edilen (telkin) rivâyetleri kabullendiği (telekkun) için cerhedilmiştir¹⁵ Bu nedenle Ahmed b. Hanbel, eskiden ondan hadis yazarların semânının sahih olduğunu belirtir ve İbnü'l-Mubârek'in (ö. 181/797) 179/795 yılında Bağdat'ta: "yirmi yıldan bu yana, kim İbn Lehi'a'dan hadis yazmışsa bu hadislerin hiçbir değeri yoktur" dediğini kaydeder.¹⁶ O halde İbn Lehi'a'nın güvenilirliği, kitaplarının yanmasıyla sınırlıdır.¹⁷

Bu türün başka bir örneği, zaman şartına bağlı cerh-ta'dil kategorisine dahil olmakla birlikte sınırlandırma nedeni ve zamanı bakımından farklılık arzeden Hemmâm b. Yahya'dır (ö. 164/780). O, hadis rivâyet ederken kitabına neredeyse hiç bakmaz, başka rivâyetlere aykırı rivâyette bulunduğu da kitabına müracaat etmezdi. Daha sonra bu tavrından vazgeçerek kitaplarına yönelince hatalarının farkına varmış ve "çok hata yapıyormuşuz; Allah affetsin" demeye başlamıştır. Yukarıdaki örneklerin aksine, böyle bir râvinin, durumun farkına varmadan önceki rivâyetleri sonrakilere oranla zayıftır. İbn Hacer, bunu dikkate alarak "Bu

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Duafa*, Beyrut 1406/1986, II, 176.

¹¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 85, 472; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 207.

¹² İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 311.

¹³ İbn Receb, *a.g.e.*, s. 320.

¹⁴ İbn Receb, *a.g.e.*, s. 321; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 314.

¹⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 373-379; a.mlf., *Takribü't-Tehzîb*, Beyrut 1416/1996, s. 262.

¹⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 184, 185, 201.

¹⁷ İshak b. İsâ, İbn Lehi'a'nın kitaplarının 169 yılında, Yahya b. Bükeyr ise 170 yılında yandığını söyler (bk., İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 376).

durumda; Hemmâm'dan sonradan hadis alanların hadislerinin, önceden dinleyenlerinkinden daha sahih olması gerekir." demiştir.¹⁸

b. Mekân Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Bir ülke veya şehirde rivâyet ettiği hadisler sağlam olduğu halde, başka bir yerde rivâyet ettiklerinde zayıflık görülen râviler için söz konusu olan bu durum, aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, râvinin asıl rivâyet nüshası (kitabı)nın yanında bulunup bulunmaması veya bir yerde sağlam bir hafızaya sahip iken başka bir yerde hafıza kaybına uğraması gibi sebeplerden kaynaklanabilir.

Mesela Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) Yemen'deki rivâyetleri "ceyyid (gayet iyi)" iken, kitapları yanında bulunmadığı için Basra'daki rivâyetlerinde çok "tutarsızlık (ıztırab)" vardır.¹⁹ Aynı gerekçe ile Eyyûb b. Utbe'nin (ö. 160/777) sahih nüshası yanında yokken Basra'da rivâyet ettiği hadisler zayıf, Yemâm'e'deki rivâyetleri sahih kabul edilmiştir.²⁰

Yezîd b. Ebî Ziyâd (ö. 136/753) ise Mekke'de güçlü bir hâfızaya sahip iken Kûfe'de hâfıza kaybına (teğayyur) uğradığı²¹ için mekanla sınırlı cerhe maruz kalmıştır.

Bunun gibi, Hişam b. Urve'nin (ö. 145/762) Medîne'deki rivâyetleri daha sahih iken Irak'taki rivâyetlerinin sıhhati tartışmalıdır. İbn Ebî'z-Zinâd'ın (ö. 174/790) Irak'ta, Abdürrazzâk b. Hemmâm'ın Mekke'de, Ubeydullah b. Ömer el-Umerî'nin (ö. 140/757 civarı) Kûfe'de, Velîd b. Müslim'in (ö. 195/811) Dımaşk haricinde ve Abdurrahman b. Abdullâh b. Utbe el-Mes'ûdî'nin (ö. 160/777) Bağdat'ta rivâyet ettiği hadisler zayıf kabul edilmiştir.²²

c. Hoca veya Talebe Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Râvilerin, hadis aldıkları hocaların rivâyetlerini öğrenme, koruma ve öğretme konusundaki beceri ve başarıları farklıdır. Bu nedenle, her hocasından aldığı hadisleri, aldığı gibi sağlam bir şekilde belleyip korumada ve nakletmede aynı başarı çizgisini koruyabilen râviler azdır.²³ İbn Maîn'in "hadis rivâyet edip de yanılana değil, yanılmayana şaşarım" ve "hata yapmadığımı söyleyen, en büyük

¹⁸ İbn Hacer, *Hedyû's-sârî*, s. 449.

¹⁹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 330.

²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 253.

²¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 711.

²² İbn Receb, *a.g.e.*, s. 329-333.

²³ Meselâ; Ahmed b. Hanbel, Ebân b. Yezîd, Şeyban b. Abdurrahman ve Hemmâm b. Yahya hakkında "bütün şeylerinde sağlamdır"; İbn Maîn de Kabîsa b. Ukbe hakkında "Süfyan'ın hadisi hariç, bütün hadislerde sağlamdır" demişlerdir. (bkz., Suyûti, *et-Tabakât*, s. 94, 99, 165). Ancak, bu şekilde ta'dil edilmiş râviler hem çok azdır, hem de kullanılan ifadeler mübâlâğa ve istisnadan uzak değildir.

yalancıdır"²⁴ sözü, bu gerçeğin ifadesidir. Bu konuda Müslim'in, Hammâd'ın hocası Sâbit karşısındaki durumunu ortaya koyan ve bununla ilgili olarak hadis münekkidlerinin "Sâbit'in rivâyetleri konusunda Hammâd'a kim muhâlefet ederse, söz Hammâd'ın sözüdür" değerlendirmesini hatırlamakta fayda var.²⁵ Dolayısıyla bazı râviler, hocalarına veya öğrencilerine nisbetle tenkid edilmiştir.

Cerh-ta'dilin sınırlandırılmasına yol açan hoca veya öğrenciler birer kişi olabileceği gibi, "falan yerdeki hocalarından rivâyetleri" veya "filan yerdeki öğrencilerin falan hocadan rivâyetleri" kaydı ile birer topluluk da olabilir. Bu tür cerh-ta'diller iki başlık altında ele alınabilir.

ca. Hoca ile Sınırlı Olanlar

Meselâ, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) hakkında söylenen "A'meş'in rivâyetlerini A'meş'den daha iyi bilen biriydi"²⁶ sözü, onun bir bakıma özellikle A'meş'in rivâyetlerinde "uzman" biri olduğunu gösterir.

Bunun gibi, Hişam b. Hassân'ın (ö. 146/753) İbn Sîrîn'den (ö. 110/728) yaptığı rivâyetlerde sağlam (sebt) olduğunda bir ihtilâf bulunmadığı belirtilmiş;²⁷ Mervan b. Muâviye el-Fezârî'nin (ö. 193/809) marûf râvilerden naklettiği rivâyetlerde güvenilir, meçhûl râvilerden rivâyet ettiklerinde zayıf kabul edilmiş;²⁸ Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs da (ö. 125/743), Habîb b. Sâlim ve Mücâhid'den (ö. 103/721) yaptığı rivâyetlerde güvenilir bulunmamıştır.²⁹

Aynı şekilde Şu'be ve Süfyan, Ebû İshak es-Sebî'nin (ö. 127/745)³⁰; Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Eyyûb'un (ö. 131/748);³¹ Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/749), Mücâhid'in (ö. 103/721)³² hadislerinde "en sağlam râviler" olarak nitelendirilmiştir.

cb. Talebe ile sınırlı olanlar

Yukarıda belirtildiği gibi, bir taraftan bunama sebebiyle zamanla sınırlı cerhe maruz kalan Atâ b. es-Sâib, diğer taraftan bazı öğrencileriyle sınırlı olarak ta'dil edilmiştir. İbn Hacer, Atâ hakkındaki tenkidlerin bütününden yola çıkarak, Eyyûb, Şu'be, Süfyan es-Sevrî, Zâide (b. Kudâme, ö. 161/778) ve Züheyr b. Muâviye (ö. 173/789) dışındaki râvilerin ondan rivâyetlerinin zayıf olduğu

²⁴ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 115.

²⁵ Suyûtî, *et-Tabakat*, s. 94.

²⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 12, 185.

²⁷ Fesevî, *a.g.e.*, II, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 35.

²⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, X, 98.

²⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 10-11; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 82.

³⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 203.

³¹ Fesevî, *a.g.e.*, II, 130-131.

³² Fesevî, *a.g.e.*, II, 638.

sonucuna varmıştır.³³ Başka bir ifadede, Atâ'nın hadislerinin hücciyeti, Şu'be ve Süfyan tarafından tahdis edilmiş olmak şartına bağlanmıştır.³⁴

Yine yukarıda şartlı cerhe uğradığı belirtilen İbn Lehî'a, aynı zamanda bazı öğrencileriyle sınırlı olarak ta'dil edilmiş ve onun bu bağlamda yalnızca Abdullah el-Mukrî (ö. 148/765), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) ve Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb (ö. 221/836) adlı öğrencileri kanalıyla gelen hadisleri sahih kabul edilmiştir.³⁵

Aynı şekilde Hz. Ali'nin rivâyetlerinde Şurayh, Murra b. Şerâhîl ve Mesruk'a (ö. 63/682) güvenilemeyeceği ifade edilmiştir.³⁶

d. Rivâyet Lafzı Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Bazı muhaddislerin hadisleri, rivâyet esnasında kullandıkları rivâyet lafızlarına göre değerlendirilmiştir. Genellikle râvilerin tedlisçi olmalarından kaynaklanan bu tür takyîde dair birçok örnek verilebilir.

Meselâ, tedlis yapmakla itham edilen Haccâc b. Ertât'ın (ö. 145/762) "haddesenâ" sîgasını kullanmak suretiyle semâmı beyan ederek rivâyet ettiği hadislerde sıdk ve hıfzından şüphe edilemeyeceği söylenmiş,³⁷ aynı gerekçe ile Velîd b. Müslim'in (ö. 194/810) "Haddesenâ" sîgası ile rivâyet ettiği hadisler "hüccet" sayılırken, rivâyette bulunduğu hocasının adını açıklamaksızın "an" sîgası ile naklettiği rivâyetlerin hiçbir değeri bulunmadığı belirtilmiştir.³⁸ Benzer durum Ebu'l-Bahterî (ö. 182/798)³⁹ ve Mübârek b. Fadâle⁴⁰ için de söz konusudur.

Câbir el-Cu'fî de (ö. 127/745) "ahberanâ", "haddesenâ" ve "semi'tü" (Züheyr b. Muâviye, bunlara "seeltü" lâfzını da ilâve etmiştir⁴¹) diyerek rivâyet ettiği hadislerde insanların en sağlamı kabul edilmiş;⁴² İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) "kale" lâfzını kullanarak naklettiği rivâyetlerden kaçınılması tavsiye edilmiş, buna karşılık, "semi'tü" ve "seeltü" diyerek naklettiği rivâyetlerin sıhhatinde şüphe bulunmadığı ifade edilmiştir.⁴³

³³ İbn Hacer, *Hedyü's-sâri.*, s. 524.

³⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 94.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzib*, V, 378.

³⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 183.

³⁷ Zehebî, *Mizân*, I, 459; İbn Hacer, *Tehzib*, II, 197.

³⁸ Zehebî, *Mizân*, IV, 348.

³⁹ Zehebî, *a.g.e.*, IV, 494.

⁴⁰ Zehebî, *a.g.e.*, III, 431.

⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 498.

⁴² Zehebî, *Mizân*, I, 379.

⁴³ Suyûtî, *et-Tabakat*, s. 81.

e. Konu Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Rical bilgileri, râvileri bazen ihtisas alanlarına, bazen de rivâyetlerinin ahkâm gibi dînin temel konularıyla ilgili olup olmadığına bakarak ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutmuşlar ve bunun sonucunda, aslında zayıf olmalarına rağmen bazı râvilerin hadislerinde, belli konularla sınırlı kalmak şartıyla bir sakınca görmemişlerdir.

İbn Receb, Tirmizî'nin (ö. 279/892) "yalancılıkla suçlanan veya gafleti ve çok hata yapması sebebiyle cerhedilen râvinin teferrüd ettiği ve başka bir tarihi de bilinmeyen hadis ile ihticâc edilmez"⁴⁴ sözünü şöyle yorumlamıştır: "Tirmizî'nin maksadı, böyle bir kimsenin hadisi ile dînî hükümlerde ve ilmî konularda ihticâc edilemeyeceğidir. Eğer böyle râvilerin hadisleri rekaik ve terğîb-terhîb ile ilgili ise, İbn Mehdî ve Ahmed b. Hanbel'in de aralarında bulunduğu pek çok hadis âlimi, bu konularda zayıf râvilerden hadis rivâyet etmeye ruhsat vermişlerdir."⁴⁵

Süfyan es-Sevrî de "helâl-haram ile ilgili konularda, hadisteki fazlalığın veya eksikliğin farkına varabilen, ilmi ile meşhur imamlardan başkasından hadis almayınız. Bunların haricindeki konularda, şeyhlerden rivâyette bir sakınca yoktur" demiştir.⁴⁶

İbnü'l-Mübârek zayıf bir râviden yaptığı rivâyeti, "ondan bu kadarı veya bu gibi hadisler alınabilir" diyerek savunmuş; Abde (b. Abdurrahîm), İbnü'l-Mübârek'in bu sözüyle, "edeb, va'z ve zühd" konularını kasdettiğini ifade etmiştir.⁴⁷ İbn Maîn (ö. 233/84), Mûsâ b. Ubeyde'nin (ö. 153/770) hadisinin rekaik konusunda yazılabileceğini belirtmiştir.⁴⁸ "Bakıyye b. Velîd'den (ö. 197/812) sünnete (ahkâm) dair değil, sevab vb. konularda hadis dinleyin" diyen⁴⁹ İbn Uyeyne (ö. 198/813) ve İbn Maîn, Ziyâd el-Bekkâî'nin (ö. 183/799) meğâzî de bir sakıncası bulunmadığını fakat bunun dışında sakıncalı olduğunu söylemişlerdir.⁵⁰ Meselâ, Muhammed b. İshâk'ın (ö. 150/767) rivâyetleri, meğâzî ve siyer konusunda kaynak niteliği taşımasına rağmen helâl-haram (ahkâm) konularında delil kabul edilmemiştir. Katâde, İbn Abbâs'ın âzadlısı İkrime'ye ö. 104/722) Kur'an'dan başka bir şey sorulmamasını istemiş⁵¹; İbn Main de Mûsâ b.

⁴⁴ Tirmizî, *İlel*, (V, 742); İbn Receb, *Şehu İlel*, s. 75-76.

⁴⁵ İbn Receb, *a.g.e.*, s. 76.

⁴⁶ İbn Receb, *a.g.e.*, a.y.

⁴⁷ İbn Receb, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁸ İbn Receb, *a.g.e.*, a.y.; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 358.

⁴⁹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, a.y.; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 474.

⁵⁰ İbn Receb, *Şerhu İlel*, a.y.; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 375.

⁵¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 12.

Ubeyde'nin (ö. 153/770) sadece rekaik ile ilgili hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir.⁵²

f. Kitaptan veya Ezberden Rivâyet Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Bazı râvilerin rivâyetlerinin kabulü veya reddi, kitaptan veya ezberden rivâyet etmek şartı ile sınırlandırılmıştır. Meselâ, Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 186/802), İbn Maîn ve İbnü'l-Medîni (ö. 234/848) gibi münekkidlerce tevsik edilmekle birlikte, Ebû Zür'a'ya (ö. 264/877) göre hafızası kuvvetli olmadığı için ezberden rivâyet ettiği hadislerde hata etmiştir.⁵³ Ahmed b. Hanbel'e göre de, hadisçiliği ile ün yapmış biri olmasına rağmen, kendi kitabından tahdis ettiğinde hadisi doğru, başkalarının kitaplarından rivâyet ettiğinde ise hatalıdır. Nitekim başkalarının kitaplarından öğrencilerine naklettiği hadislerde hata vardır.⁵⁴

Ubeydullah b. Ömer'den (ö. 140/757) naklettiği bazı hadislerde hata etmesine rağmen "sika" diye nitelendirilen Yahya b. Süleym et-Tâifî (ö. 195/811) hakkında Fesevî (ö. 277/890), "kitabından tahdis ettiğinde hadisi iyidir; ama ezberden rivâyet ettiğinde bazen münker, bazen ma'rûf hadisler nakleder (ya'rifu ve yünkiru)" demiştir.⁵⁵ Yûnus b. Yezîd el-Eylî de (ö. 159/776) genel anlamda ta'dil edilmesi ve özellikle Zührî'nin en sağlam râvileri arasında yer almasına rağmen, hafızasının zayıflığı sebebiyle bazı münker hadisler rivâyet ettiği için tenkid edilmiştir. Bu nedenle İbnü'l-Medîni, Yûnus'u Zührî'nin en sağlam râvileri arasında sayarken "...ve kitabından (rivâyet etmek şartıyla) Yûnus" ifadesini kullanmak zorunda kalmıştır.⁵⁶

Yine genelde ta'dil edilen Muhammed b. Müslim et-Tâifî (ö. 177/793)⁵⁷ ezberden rivâyet ettiklerinde hatalı bulunmuştur⁵⁸; "kitabı sahîh" bir râvi olan Ebû Avâne el-Vaddâh da (ö. 176/792), kitabından rivâyet ettiğinde çok sağlam (esbet) iken, kitabının dışında başkalarının kitaplarından rivâyet ettiğinde bazen yanılmıştır.⁵⁹

g. Rivâyet Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Bazen râvilerin cerh-ta'dîli belirli bir veya birkaç rivâyetine nisbetle sınırlandırılmıştır. Bu durum genellikle şu iki şekilde görülmektedir:

⁵² İbn-Receb, *Şerhu İtel*, s. 77; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 194.

⁵³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 419.

⁵⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 429.

⁵⁵ Fesevî, *a.g.e.*, III, 51; İbn Hacer, *Hedyü's-Sarî*, s. 451.

⁵⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 456.

⁵⁷ Hüseyinî, *el-İkdû's-semîn*, II, 456.

⁵⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-Sarî*, s. 459.

⁵⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 168, 169; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 493.

ga. Belli Bir Rivâyetle Sınırlı Olanlar

Hallâd b. Yahya (ö. 213/828), Eflah b. Humejd (ö. 158/775 veya 165/781), Eymen b. Nâbil (ö. ?), Bedel b. Muhabber (ö. 215/830'a doğru), Yahya b. Zekeriya b. Ebî Zâide (ö. 182/798) ve Büreyd b. Abdullah b. Ebî Burde (ö. ?) gibi Kütüb-i Sitte ricâlineinden olup ta'dil edilmiş bir çok râvi, muayyen birer rivâyetlerinden dolayı tenkid edilmiştir.⁶⁰

bb. Birkaç Rivâyetle Sınırlı Olanlar

Amr b. Yahya b. Umâre el-Ensârî (ö. ?), cumhura göre sika olmasına rağmen iki rivâyetinde hatalı bulunmuş;⁶¹ Süreyc b. Nu'mân (ö. ?), Abdurrahman b. Ebî'l-Mevvâlî (ö. 173/789), Osman b. Sâlih es-Sehmî (ö. 219/834), Muhammed b. Ubeyd et-Tanâfisî (ö. 205/820), Ebû Şihâb Mûsa b. Nâfi' (ö.?), el-Fadl b. Mûsa (ö. 192/808), Muhammed b. İbrahim et-Teymî (ö. 120/738), Muhammed b. Sâbık (ö. 214/829) ve Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ el-Ensârî (ö. 215/830) gibi birçokları da bazı rivâyetleri sebebiyle cerhedilmiştir.⁶²

B. UYGULAMADAKİ SONUÇLARI

Râvilerin cerh-ta'dile tabi tutulması, rivâyetlerinin ayıklanmasına yönelik bir faaliyet olduğuna göre, şartlı cerh-ta'dile uğramış râvilerin bu çerçevedeki rivâyetlerinin kabulünün veya reddinin bazı sonuçlara yol açması doğaldır. Bu sonuçların neler olabileceğini, cerh-ta'dilin bağlandığı şartın çeşidine göre aşağıda vereceğimiz örneklerle göstermeye çalışalım.

1. Zaman Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Atâ b. es-Sâib (ö. 135/752). Yukarıda, ihtilât sebebiyle sınırlı cerhe uğradığı belirtilen Atâ'dan, Ahmed b. Abde>Ziyâd el-Bekkâf>Atâ b. es-Sâib>Enes tarikiyle şöyle bir hadis rivâyet edilmiştir: "*Safları sıklaştırmız; çürükü şeytan, boşluklara girer.*"⁶³

Hadisi Atâ'dan rivâyet eden kişi, Ziyâd el-Bekkâf'dir (ö. 183/799). Yahya b. İbn Maîn, Şu'be ve Süfyan tarikiyle gelen rivâyetleri haricinde Atâ'nın bütün hadislerinin zayıf olduğunu söylemiştir.⁶⁴ İbn Hacer, İbn Maîn ve diğer münekidlerin Atâ hakkındaki sözlerinden ulaştığı sonuca göre bu kapsamı biraz daha genişleterek Züheyr b. Muâviye (ö. 173/789), Zâide (ö. 161/778) ve Eyyûb'u da (ö. 131/748) bu çerçeveye sokmuştur. Dolayısıyla bunların dışında Atâ b. es-Sâib'den hadis alanların hepsi, ondan ihtilât döneminde rivâyette bulunmuş

⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 389, 390, 451.

⁶¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 432.

⁶² İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 402, 417, 422, 441, 447, 436, 438, 439.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 154, 260; Zehebi, *Mizân*, III, 71.

⁶⁴ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 311, 312.

demektir.⁶⁵ O halde Ziyâd'ın semâi bu döneme rastladığı için yukarıdaki hadisin mezkûr tarikten zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır.

Aynı gerekçelerle, Muhâribî>Atâ>Saîd b. Cübeyr>İbn Abbas tarikiyle rivâyet edilen "Yücelik benim elbisemdir..."⁶⁶ kutsî hadisi ile Cerîr (ö. 170786), Mûsa el-A'yun (ö. 175/791) ve Fudayl b. İyâd'ın (ö. 187/803) Atâ>Tâvûs>İbn Abbas tarikiyle rivâyet ettikleri "Beytullah'ı tavaf etmek de bir namazdır. Şu kadar var ki, Allah orada konuşmayı helâl kılmıştır. Her kim (tavaf esnasında) konuşursa, hayırdan başka bir şey söylemesin."⁶⁷ hadisi de mezkûr tariklerden zayıftır. Çünkü Muhâribî, Cerîr, Mûsâ ve Fudayl, sağlıklı zamanında Atâ'dan semâda bulunanlar arasında yer almamaktadır. Tirmizî de bu hadisi İbn Abbas'tan mevkuf olarak rivâyet etmekte ve onu Atâ'dan başka ref'eden birini de bilmediğini söylemektedir.⁶⁸

Tirmizî, Maḥmûd b. Ğaylân>Ebû Dâvûd et-Tayâlisî>Şu'be>Atâ b. es-Sâib>Ebû Hafs b. Ömer>Ya'lâ b. Murra tarikiyle şöyle bir hadis rivâyet etmiştir: "Restûlullah (s.a.s.), bir çeşit koku olan 'halûk'⁶⁹ sürünmüş bir kişi gördü ve ona: 'git, onu yıka sonra tekrar yıka ve bir daha da sürünme' buyurdu".⁷⁰

Atâ'nın bu rivâyetinin durumunu belirlemek için, yine hadisin râvisi Şu'be'nin ondan bu hadisi ne zaman aldığı tesbit etmek gerekir. Münekkidlerin, Şu'be'nin Atâ'dan rivâyetlerinin ihtilâttan önceye rastlayıp sahih olduğuna dair genel beyanları yukarıda geçmiş ise de⁷¹, burada bir ayrıntıya dikkat çeken Yahya el-Kattân (ö. 198/812), Şu'be'nin Atâ'dan naklettiği hadislerin ikisini bu genellemenin dışında tutmuş ve Zâzân>Atâ>Şu'be tarikiyle gelen bu iki hadisi Şu'be'nin Atâ'dan son demlerinde dinlediğini kaydetmiştir.⁷² Bu bilgilere göre Şu'be'nin Atâ'dan aldığı yukarıdaki hadisin Zâzân (ö. 82/701) tarikiyle gelmediği görülmektedir. O halde, ihtilâta uğrayan Atâ'nın zamanla sınırlı cerhi öne sürülerek yukarıdaki hadisin zayıf olduğu söylenemez. Nitekim Tirmizî de, "bu, hasen bir hadistir"⁷³

⁶⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri*, s., 424.

⁶⁶ Ebû Dâvûd, "Libâs", 25; İbn Mâce, "Zühd", 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 248, 276, 414, 427, 442; Zehebî, *Mizân*, a.y.

⁶⁷ Tirmizî, "Hac", 112; Nesâî, "Menâsik", 136; Dârimî, "Menâsik", 32.

⁶⁸ Tirmizî, "Hac", a.y.

⁶⁹ Safran bitkisinin özünden elde edilen ve daha çok kadınlar tarafından kullanılan sarımsak koku türüdür. (Bkz., İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 71).

⁷⁰ Tirmizî, "Edeb", 51.

⁷¹ Zehebî, *Mizân*, III, 71.

⁷² Tirmizî, "Edeb", 51; İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 308.

⁷³ Tirmizî, "Edeb", a.y.

2. Mekân Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

a. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770). Basra'da rivâyet ettiği hadislerde çok tutarsızlık (ıztırab) bulunduğu halde Yemen'deki hadisleri gayet iyi (ceyyid) olan Ma'mer, Zührî>Sâlim>Babası(İbn Ömer) tarikiyle şöyle bir rivâyette bulunmuştur: "*Ğaylân b. Seleme, müslüman olduğunda on hanımı vardı; kendisiyle birlikte onlar da müslüman oldular. Bunun üzerine Nebî (s.a.), bu hanımlardan dört tanesini seçmesini emretti.*"⁷⁴

Ahmed b. Hanbel bu rivâyeti, "Ma'mer, Basra'da Ğaylân hadisinin isnadında yanıldı; Yemen'de ise bundan döndü ve hadisi munkatı olarak rivâyet etti"⁷⁵ diyerek tenkid etmiştir. Buhârî'ye göre de bu hadis mahfûz değildir.⁷⁶

Yine Ma'mer b. Râşid, Zührî>Ebû Ümâme b. Sehl tarikiyle, "*Nebî (s.a.), ok yarısından (eş-şevke) dolayı, Es'ad b. Zürrâre'yi dağladı*"⁷⁷ hadisini Yemen'de mürsel, Basra'da ise Zührî>Enes tarikiyle mevşûl olarak rivâyet etmiştir ki, doğrusu Yemen'de yaptığı mürsel rivâyettir.⁷⁸ İbn Hacer de Ebû Ümâme rivâyetini mahfûz, Enes rivâyetini şâz olarak nitelendirmektedir.⁷⁹

"İnsanlar, yüz deve gibidir. Neredeyse içlerinden bir yük devesi bile bulamazsın."⁸⁰ hadisini de Yemen'de Zührî>Sâlim>Babası(İbn Ömer) tarikiyle, Basra'da ise bir defasında yine bu tarikle, bir defasında da Zührî>İbnü'l-Müseyyeb>Ebû Hureyre tarikiyle rivâyet etmiştir.⁸¹ Halbuki anlaşıldığı kadarıyla, hadis bu son tarikten mahfûz olmayıp onu Ma'mer'den başkası bu isnadla rivâyet etmemiştir.⁸²

Görüldüğü gibi Ma'mer'in Basra'daki rivâyetleri, Yemen'dekilere göre zayıftır.

b. Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826). Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın Mekke'de İbn Uyeyne'den aldığı hadislerde çok tutarsızlık (ıztırab) bulunduğunu, Yemen'de sema yoluyla aldığı hadislerin ise sahîh olduğunu söylemiştir. Bu nedenle o, Abdürrezzâk'ın Sevrî>Kays>Hasan b. Muhammed>Âişe tarikiyle rivâyet ettiği "*Nebî (s.a.v.)'ye ihramlı iken ceylan eti hediye edildi de onu yemedi.*"

⁷⁴ Tirmizî, "Nikâh", 33; Ahmed b. Hanbel, II, 13, 14, 44, 83.

⁷⁵ İbn Receb, *a.g.e.*, 331.

⁷⁶ Tirmizî, "Nikâh", 33.

⁷⁷ Ebû Dâvûd, "Tib", 7; Tirmizî, "Tib", 11; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 65; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, X, 407.

⁷⁸ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 330.

⁷⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 34-35. Ebû Ümâme Hz. Peygamber'in vefatında henüz çocuk yaşta olduğu için ondan rivâyeti mürsel sayılmıştır. (bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 264).

⁸⁰ Buhârî, "Rikâk", 35; Müslim, "Fadâil", 232; Tirmizî, "Emsâl", 7; İbn Mâce, "Fiten", 16; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 70, 139; Abdürrezzak, *el-Musannef*, XI, 246.

⁸¹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, a.y.

⁸² Taberânî, *el-Evsat*, XIII, 464 (3 no'lu dipnot).

⁸³ hadisine, bu hadisin Abdürrezzâk'ın Mekke'de duyduğu hadislerden olduğunu söyleyerek şiddetle karşı çıkmıştır.⁸⁴

c. Velîd b. Müslim (ö. 195/811). Ahmed b. Hanbel, Evzâî'nin talebesi olan Velîd'in Dımaşk haricinde rivâyet ettiği hadislerin muteber olmadığını söylemiştir. Bu nedenle, Velîd>Evzâî>Atâ>Ebû Hureyre tarikiyle Nebî (s.a.v.)'den rivâyet edilen, "Evleniniz; çünkü gözü, en iyi evlenmek korur."⁸⁵ hadisini, "bu hadis Velîd'den gelmektedir; korkarım ki, Evzâî'den mahfûz değildir. Çünkü Velîd, bu hadisi Hıms'ta tahdis etmiştir. Dımaşk'lı muhaddislerin böyle bir hadisi yoktur" diyerek tenkid etmiştir.⁸⁶

3. Hoca veya Talebe Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Bazı râvilerin hadisleri hocalarına, bazı hocalarınkiler de râvilerine nisbetle değerlendirildiğinden bu kategoriye iki kısımda inceleyebiliriz.

a. Hoca ile Sınırlı Olanlar

aa. Ferac b. Fadâle (ö. 177/792). Ahmed b. Hanbel, Ferac'ın Şamlı'lardan rivâyette "sâlih (iyi)" olduğunu, Yahya b. Saîd el-Ensârî'den (ö. 143/760) naklettiği rivâyetlerde ise ıztırab bulunduğunu; Ebû Hâtim er-Râzî, Dârekutnî ve Sâcî de, onun Yahya'dan gelen rivâyetlerinin münker olduğunu söylemişlerdir.⁸⁷ Bu nedenle, Yahya b. Saîd>Muhammed b. Ömer b. Ali>Ali b. Ebî Tâlib tarikinden merfû olarak rivâyet ettiği, "Ümmetim, (şu) onbeş şeyi yaparsa, belâya uğramayı hakeder..."⁸⁸ hadisi münker kabul edilmiştir.⁸⁹ Tirmizî, bu hadisin Ali b. Ebî Tâlib'ten gelen bundan başka bir tarikinin bulunmadığını, Ferac b. Fedâle'den başkasının da onu Yahya b. Saîd'den rivâyet etmediğini, Ferac'ın ise hıfz yönünden cerhedildiğini belirtmiştir.⁹⁰ Dârekutnî de, bu hadisin Ferac tarikinden uydurma (bâtıl) olduğunu söylemiştir.⁹¹

ab. İsmâil b. Ayyâş el-Hımsî (ö. 182/798). Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, İbn Maîn, Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, Buhârî ve Fesevî gibi pek çok ünlü münekkidin ortak kanaatine göre İsmâil'in Şam'lı hocalardan rivâyet ettiği hadisler "ceyyid", başkalarından rivâyet ettikleri ise "muztarib"tir.⁹² Tirmizî,

⁸³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, IV, 427.

⁸⁴ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 332.

⁸⁵ Tirmizî, "Nikâh", 1; Nesâî, "Sıyâm", 43.

⁸⁶ İbn Receb, *a.g.e.*, a.y.

⁸⁷ İbn Receb, *a.g.e.*, s. 334; Zehebî, *Mizân*, III, 344; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 260-262.

⁸⁸ Tirmizî, "Fiten", 38.

⁸⁹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, a.y.

⁹⁰ Tirmizî, "Fiten", a.y.; Tirmizî, hadisi bu isnadla rivâyette tek kalmıştır. (Bkz., Zehebî, *Mizân*, III, 345).

⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 261.

⁹² Bkz., İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 321-326.

"*Vârise vasiyyet yoktur.*"⁹³ hadisini, İsmâil b. Ayyâş>Şurahbîl b. Müslim el-Hülânî>Ebû Ümâme el-Bâhilî tarikiyle rivâyet edip bu konuda farklı senedlerle gelen başka hadislerin de bulunduğunu söyledikten sonra, "İsmâil b. Ayyâş'ın Iraklı ve Hicazlı hocalardan teferrüd ettiği rivâyetleri pek sahih değildir. Çünkü, onlardan münker hadisler rivâyet etmiştir. Şamlılar'dan rivâyeti daha sahihtir" diyerek⁹⁴ bu hadisin sahih olduğuna işaret etmiştir.

b. Talebe ile Sınırlı Olanlar

ba. Cerîr b. Hâzim (ö. 175/791). Hadisi "müttefakun aleyh" olarak tahrîc edilmiş bir râvidir. Her ne kadar ölmenden bir yıl önce hâfıza kaybına uğramış ise de, çocukları tarafından kontrol altında tutulmuş ve bu dönemde hadis rivâyet etmesine müsaade edilmemiştir.⁹⁵ Bununla birlikte, Katâde'den rivâyet ettiği hadisler zayıf kabul edilmiştir.⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, mütâbîi bulunmayan, asılsız senedlerle tahmînî bir takım hadisleri bazen müsned, bazen de mevkuף olarak Katâde'den rivâyet ettiğini söylemiştir.⁹⁷ Yahya b. Maîn de, Katâde'den yaptığı rivâyetlerde zayıf, hatta "hiç" mesabesinde olduğunu belirtmiştir.⁹⁸ Bu nedenle, Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn gibi hadisçiler, Cerîr'in Katâde>Enes tarikiyle rivâyet ettiği hadisleri reddetmişlerdir.

Bu tarikten gelen hadislerden biri, "*abdest alırken ayağında su değmemiş kuru bir yer bırakan kimse*" hakkındaki hadistir.⁹⁹ Ebû Dâvûd bu hadisi, Hârûn b. Ma'rûf>İbn Vehb>Cerîr b. Hâzim>Katâde>Enes tarikinden rivâyet ettikten sonra "Bu hadis, Cerîr b. Hâzim tarikinden 'maruf' değildir. İbn Vehb'den başkası da onu rivâyet etmemiştir" demektedir.¹⁰⁰

"*Resûlullah (s.a.v.), boyun damarlarından ve sırtın üst kısmından kan aldırır*"¹⁰¹ ve "*Nebî'nin (s.a.v.) kılıcının kabzasının ön kısmı gümüş idi*"¹⁰² hadisleri de bu tür rivâyetlerindedir. Ebû Dâvûd, bu hadisin başka tariklerini de zikrettikten sonra "bu konudaki hadislerin en sağlamı, Saîd b. Ebi'l-Hasan tariki ile gelendir; diğerleri zayıftır" demiş; Dârimî de benzer bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁰³ Ebû

⁹³ Buhârî, "Vesâyâ", 6; Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 6; Buyû', 88; Tirmizî, "Vesâyâ", 5; Nesâî, "Vesâyâ", 5; İbn Mâce, "Vesâyâ", 6; Dârimî, "Vesâyâ", 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 186.

⁹⁴ Tirmizî, "Vesâyâ", a.y.

⁹⁵ Zehebî, *Mizân*, I, 392; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 70; *Hedyü's-sârî*, s., 392.

⁹⁶ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 339.

⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 72.

⁹⁸ İbn Receb, *Şerhu İlel*, a.y.; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 70.

⁹⁹ Ebû Dâvûd, "Tahâre", 67; İbn Mâce, "Tahâre", 138.

¹⁰⁰ Ebû Dâvûd, "Tahâre", a.y.

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, "Tıb", 4; "Diyât", 6; Tirmizî, "Tıb", 12; Dârimî, *Mukaddime*, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 119, 192.

¹⁰² Ebû Dâvûd, "Cihad", 64; Tirmizî, "Cihad", 16; Dârimî, "Siyer", 21.

¹⁰³ Bkz., Ebû Dâvûd, "Cihâd", a.y.; Dârimî, "Siyer", a.y.

Cez' Nasr b. Tarîf (ö. ?), Resûlullah'ın kılıcının kabzası ile ilgili yukarıdaki hadisi, kendilerine Katâde'nin Saîd b. Ebî'l-Hasan'dan başkasından rivâyet etmediğini söylemiş, Ahmed b. Hanbel de "Doğrusu Ebû Cezî'in sözüdür; Cerîr hata etti." demiştir.¹⁰⁴

Cerîr'in, Yahya b. Saîd el-Ensârî'den rivâyetlerinin de güvenilir olmadığına dair Müslim'in açıklaması daha önce geçmişti. Bu nedenle, Yahya>Amra>Âişe tarikiyle rivâyet ettiği, "*Nebî (s.a.v.), nâfile orucunu bozan Hz. Âişe'ye, orucu kaza etmesini emretti*"¹⁰⁵ hadisini münker saymış, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi hadisçiler de bu hükme katılmışlardır.¹⁰⁶

bb. Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/790). İbn Lehî'a'nın, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdullah el-Mukrî ve Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi adlı öğrencileri kanalıyla gelen hadisleri sahih kabul edilmiştir.¹⁰⁷ Buna göre, Mervân et-Tâtârî>İbn Lehî'a>Ukayl>Mekhûl tarikiyle merfû olarak rivâyet edilen, "*İkindiden sonra uyuyup da akli karışan kimse, kendinden başkasını suçlamasın*"¹⁰⁸ hadisinin zayıflık belirtilerinden biri de İbn Lehî'a'nın, öğrencileriyle olan bu nisbî bağlantısıdır. Nitekim râvi et-Tâtârî, hadisi Leys'e (ö. 157/774) sormuş ve "İbn Lehî'a'nın Ukayl'dan rivâyet ettiği bir hadisten dolayı, benim için faydalı olan bir şeyi terkedemem"¹⁰⁹ cevabını almıştır.

bc. Ali b. el-Mübârek el-Hunâî el-Basrî (ö. ?). Yahya el-Kattân'ın verdiği bilgiye göre, birinin semâna sahip olduğu, diğerinin ise semâna sahip bulunmadığı iki kitabı vardı ve kendisinin Ali'den rivâyetleri, dinlediği kitabından, Kûfe'lilerin rivâyetleri ise dinlemediği kitabındandır.¹¹⁰ Abbâs el-Anberî de (ö. 240/854), Vekî'in (ö. 198/813) ondan aldığı rivâyetlerin, dinlemediği kitabından olduğunu söylemiştir. Bu durumda, Kûfeli bir muhaddis olarak Vekî'in ondan rivâyetinde şüphe vardır. Buhârî, özellikle onun Basralı râvileri aracılığı ile hadisini almaya özen gösterdiği halde, Vekî'>Ali b. el-Mübârek>Yahya b. Ebî Kesîr>Ebû Seleme>Câbir b. Abdullah tarikiyle gelen, "*...Hz. Peygamber, Hendek savaşında, güneş gözden kaybolduktan sonra ikindi namazını, ardından da akşam namazını kıldı*"¹¹¹ hadisine yer vermiştir. Kanaatimize göre, İbn Hacer'in bu

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 71.

¹⁰⁵ Ebû Dâvûd, "Savm", 73; Tirmizî, "Sıyam", 36.

¹⁰⁶ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 340.

¹⁰⁷ Zehebî, *Mizân*, II, 479; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 378.

¹⁰⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 393. Aynı hadis, Mansûr b. Ammâr>İbn Lehî'a>Amr b. Şuayb>babası>dedesi tarikiyle de merfû olarak rivâyet edilmektedir. Bkz., Zehebî, *Mizân*, II, 479.

¹⁰⁹ Zehebî, *a.g.e.*, II, 479.

¹¹⁰ Zehebî, *a.g.e.*, III, 152; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s., 429.

¹¹¹ Buhârî, "Salâtü'l-havf", 4; "Mevâkîf", 36,38; "Meğâzî", 29; Müslim, "Mesâcid", 209; Ebû Dâvûd, "Edeb", 41; Tirmizî, "Salât", 18; Nesâî, "Sehv", 105.

hadisin mütâbiinin bulunduğunu belirtme gereği duyması,¹¹² hadisin yukarıdaki isnadla rivâyetindeki zaafın farkında oluşundan kaynaklanmıştır.

bd. Züheyr b. Muhammed (ö. 162/778). Benzer bir gerekçe ile hadisi reddedilen râvilerden biridir. "Hz. Peygamber, namaz kılıp oruç tutmasına mani olacak şekilde şiddetli ve sık sık adet görme şikâyeti ile Resûlullah'a müracaat eden baldızı Hamne binti Cahş'a namaz kılması için fetvâ verdi." ¹¹³ hadisini Tirmizî, İbn Beşşâr > el-Akadî > Züheyr > Abdullah b. Muhammed > İbrahim b. Muhammed > İmran b. Talha > Hamne bnt. Cahş kanalıyla rivâyet etmiştir. Ne var ki bu hadis, Züheyr sebebiyle tenkid edilmiştir. Nitekim İbn Hazm'ın bu hadisi reddediş gerekçelerinden biri de Züheyr'dir. Ahmed b. Hanbel'in "hadisi düzgündür (müstakîmül-hadîs); Ebû Hâtim'in "hıfzında biraz zayıflık olsa da doğru sözlü sayılabilir; Şam'daki hadisi, Irak'takinden daha kötüdür"¹¹⁴ dediği Züheyr hakkında Buhârî, "Şamlılar'ın ondan rivâyetleri münkerdir. Basralılar'ın rivâyetleri ise sahihtir" demiştir¹¹⁵. İbn Adî de "Şamlılar ne zaman ondan rivâyette bulunsalar hata ederler. Bu hadis ise Iraklılar'ın ondan rivâyetidir." diyerek hadisi savunmuştur.¹¹⁶

4. Rivâyet Lâfzı Şartına Bağlı Cerh-Tadiller

a. Haccâc b. Ertat (ö. 145/762). Hadisinin kabulü veya reddi, kullandığı tahdîs lâfızlarına bağlı olan râvilerden biridir. Genel olarak tevsik edilmesine rağmen, Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 132/749), Mekhûl (ö. 113/731), Zührî (ö. 124/742), Hişâm b. Urve (ö. 145/762) ve İkrime (ö. 105/723) gibi hadisçilerden dinlemediği hadisleri rivâyet etmesi sebebiyle irsal ve tedlis yapmakla itham edilmiştir.¹¹⁷ Fakat Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında, "doğru sözlüdür; zayıf râvilerden tedliste bulunur. Hadisi yazılır; 'haddesenâ' dediği rivâyetleri ihticaca elverişli (sâlih)dir. Semâını beyan ederse, sıdkından ve hıfzından şüphe edilmez" demektedir.¹¹⁸ İbn Huzeyme de (ö. 311/923) onu, sadece "ahberenâ" ve "semi'tü" lâfızlarıyla tahdis ettiği hadislerinde hüccet kabul etmektedir.¹¹⁹

O halde, Haccâc b. Ertât'ın, Mekhûl > İbn Muhayriz > Fadâle b. Ubeyd tarihiyle rivâyet ettiği, "Resûlullah'a bir hırsız getirildi de, elinin kesilmesini emretti ve eli kesildi. Sonra da (kesilen) elinin boğazına asılmasını istedi." ¹²⁰ hadisi, Haccâc'ın

¹¹² İbn Hacer, *a.g.e.*, s., 430.

¹¹³ Ebû Dâvûd, "Tahâre", 109; Tirmizî, "Tahâre", 95; İbn Mâce, "Tahâre", 117; Dârekutnî, I, 214; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 172; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, I, 317-318.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 347.

¹¹⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, III, 428.

¹¹⁶ Şevkânî, *Neylül-evtâr*, I, 319.

¹¹⁷ Zehebî, *Mîzân*, I, 458-460; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 196-198.

¹¹⁸ Zehebî, *Mîzân*, I, 459; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 197.

¹¹⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 198.

¹²⁰ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 22; Tirmizî, "Hudûd", 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 19.

Mekhûl'den rivâyetlerindeki tedlis ihtimalinden dolayı bu tarikten güvenilir değildir. Tirmizî de, bu hadisin "hasen-garîb" olduğunu ve Ömer b. Ali el-Mukaddemî>Haccâc tarikinden başka bir tarikle rivâyet edildiğini bilmediğini söylemiştir.¹²¹

b. Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 128/746). Tedlis gibi bazı sebeplerle taz'if edilmiştir.¹²² Bu nedenle İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebü'z-Zübeyr'in, semanı açıklamadan "an" sigası ile Câbir'den rivâyet ettiği, fakat Leys (ö. 157/774) kanalıyla gelmeyen hadislerini reddederdi.¹²³ Buna göre, Müslim'in Ma'kil>Ebü'z-Zübeyr>Câbir tarihiyle rivâyet ettiği, "*Mekke'de hiç kimsenin silah taşınması helâl değildir*";¹²⁴ Hişâm b. Ebî Abdullah>Ebu'z-Zübeyr>Câbir kanalıyla naklettiği, "*Rasûlullah, hoşuna giden bir kadın görünce, hanımı Zeyneb'e gitti*"¹²⁵ ve İbn Cüreyc>Ebu'z-Zübeyr>Câbir senediyle tahric ettiği, "*Resûlullah, kabirleri kireçlemekten, üzerlerine oturmak ve bina yapmaktan nehyetti*"¹²⁶ hadislerinin, anılan senedlerle gelen rivâyetleri zayıftır. Zehebî de bu hadislerin sıhhatinden şüphelendiğini belirtmektedir.¹²⁷

c. Muhammed b. İshak (ö. 150/767). Çok tedlis yaptığı için tahdîs ve ihbar sîgaları ile rivâyet etmediği hadislerde güvenilir kabul edilmeyen¹²⁸ bir râvidir. Bu nedenle, Ebû Dâvûd'un, Abdülazîz b. Yahya>Muhammed b. Seleme>Muhammed b. İshak>Hz. Âişe tarihiyle rivâyet ettiği, "*Nebî (s.a.v.), müstehaza olan Sehle bnt. Süheyl'e her namaz için gusletmesini emretti. Bu zor gelince, bir gusülle öğle ve ikindiye, bir gusülle akşam ve yatsıyı, bir gusülle de sabah namazını kılmasını emretti*"¹²⁹ hadisini, aynı babta bir kaç hadis önce İbn İshak>Zührî>Urve>Âişe kanalıyla rivâyet etmesini¹³⁰, İbn İshak'ın rivâyetindeki tedlis şüphesinin bir yansıması olarak değerlendirmekteyiz. Diğer taraftan Beyhakî (ö. 458/1066), bu hadisi İbn İshak ve Şu'be'den başkasının merfu olarak rivâyet etmediğini nakletmekte,¹³¹ Şevkânî de (ö. 1250/1834) yukarıdaki hadisin başka bir senedine işaretlerle, hadisi Abdurrahman b. Kasım'dan "an" sîgası ile rivâyet eden ve özellikle "an'ane ile rivâyet ettiği hadisler hüccet sayılmaz" dediği İbn

¹²¹ Tirmizî, "Hudûd", a.y.

¹²² İbn Hacer, *Hedyû's-sâri*, s. 442.

¹²³ Zehebî, *Mizân*, IV, 37.

¹²⁴ Müslim, "Hac", 449; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 95; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 119; III, 242.

¹²⁵ Müslim, "Nikâh", 9; Tirmizî, "Radâ", 9; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 330.

¹²⁶ Müslim, "Cenâiz", 94; Tirmizî, "Cenâiz", 58; Nesâî, "Cenâiz", 96, 98; İbn Mâce, "Cenâiz", 43; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 295; IV, 299.

¹²⁷ Zehebî, *a.g.e.*, IV, 38-39.

¹²⁸ Zehebî, *a.g.e.*, III, 470.

¹²⁹ Ebû Dâvûd, Tahâre, 111; Tirmizî, Tahâre, 95.

¹³⁰ Ebû Dâvûd, Tahâre, 111.

¹³¹ Beyhakî, *es-Sünen*, I, 353; Mübârekfûrî, *Tühfetü'l-Ahvezî*, I, 395, 399.

İshak sebebiyle karşı çıkmaktadır.¹³² Şevkânî aynı gerekçe ile, "Sizden birisi, cuma günü (mescidde) oturduğu yerde uyuklarsa, yer değiştirsin"¹³³ hadisini de tenkid etmekte, İbnü'l-Medîni ise aynı rivâyeti, "İbn İshak'ın münker bir hadisi" olarak nitelendirmektedir.¹³⁴

Muhammed b. İshak'ın yukarıda anlatılan durumuna zıt bir örnek, meziden dolayı gusül gerekmeyp abdest almanın yeterli olacağını ifade eden hadistir.¹³⁵ Çünkü bu hadis, "bana Saîd b. Ubeyd es-Sebbak tahdis etti" diyerek hocasından semâni beyan ettiği için, "sîga" ile sınırlı cerh-ta'dil açısından tenkid edilemez. Nitekim Tirmizî de, "bu, sahih bir hadistir ve İbn İshak hadisinden başka bir rivâyetini bilmiyoruz"¹³⁶ demiştir.

5. Konu Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Rivâyet asırlarında hadis, tefsir, fıkıh, siyer (meğâzî) ve zühd (terğîb-terhîb veya rekaik) diye adlandırılan ve daha sonra birer dîni ilim disiplini haline gelen konularda uzmanlaşmış âlimlerin, kendi alanlarıyla sınırlı kalmak üzere rivâyetlerinin kabul edildiğini gösteren pek çok örnekten bir kaçına göz atalım.

a. Tefsîr İlmi ile Sınırlı Olanlar

aa. Ebû Ma'sher Necîh es-Sindî (ö. 170/786). İbn Maîn, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'nin (ö. 118/736) tefsirle ilgili rivâyetlerinin Ebû Ma'sher'den yazılmasını tavsiye etmiş,¹³⁷ İbnü'l-Medîni ve Ebû Hafs Amr b. Alî de (ö. 249/863) onun Muhammed b. Ka'b ve Muhammed b. Kays'dan (ö. ?) rivâyet ettiği hadislerin iyi (sâlih), Makburî (ö. 120/738) ve Nâfi'den (ö. 117/735) naklettiklerinin ise münker, hattâ yazılamayacak kadar kötü (redî) olduğunu belirtmişlerdir.¹³⁸ Halbuki Tirmizî, Ebû Ma'sher>Saîd>Ebû Hureyre kanalıyla "*Hediyeleşiniz; çünkü hediye, kalpteki kini yok eder...*"¹³⁹ hadisini merfû olarak rivâyet etmiştir. Bu durumda, Ebû Ma'sher'in bu rivâyeti, onu Saîd el-Makburî'den nakletmesinin hoca ile sınırlı cerh-ta'dil açısından taşıdığı risk bir yana, uzmanlık alanı dışındaki bir konuda olması sebebiyle mezkur tarikten güvenilir değildir. Nitekim Tirmizî de, Ebû Ma'sher'in hıfz yönüyle tenkid edildiğini belirterek hadisi "bu vecihten garîb" olarak değerlendirmektedir.¹⁴⁰

¹³² Şevkânî, *Neylü'l-evtâr.*, I, 284.

¹³³ Şevkânî, *a.g.e.*, III, 284.

¹³⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 28; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 43.

¹³⁵ Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 81; Tirmizî, *Tahâre*, 84; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, I, 66.

¹³⁶ Tirmizî, *a.y.*; Zehebî, *Mîzân*, III, 474.

¹³⁷ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 350; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 420.

¹³⁸ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 460-461.

¹³⁹ Tirmizî, "Velâ", 6; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf*, X, 74.

¹⁴⁰ Tirmizî, *a.y.*

ab. Saîd b. Beşîr (ö. 168/784). Saîd b. Abdilazîz ed-Dımaşkî (ö. 167/783) onun hakkında, "ilmi, daha ziyade tefsire dairdir. Ondan tefsir öğren, bunun dışında onu terket" demiştir.¹⁴¹ Bu nedenle Ebû Dâvûd'un, Saîd b. Beşîr > Zührî > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hureyre tarikiyle rivâyet ettiği "Her kim, geçeceğinden emin olduğu halde bir atı, iki at arasında yarışa sokarsa bu, kumar olur..."¹⁴² hadisi, Saîd b. Beşîr'in "garîb" rivâyetlerinden biridir.¹⁴³

cc. İsmail b. Müslim el-Mekkî (ö. ?). Ahmed b. Hanbel, "Kırâate dair Hasan'dan naklettiği rivâyetlerin iyi olduğunu, fakat müsned rivâyetlere sıra gelince, Amr b. Dînâr'dan (ö. 126/744) veya Hasan (ö. 110/728) vasıtasıyla Semura'dan (ö. 60/ 679) münker hadisler rivâyet ettiğini söyler.¹⁴⁴ Bu nedenle, İsmâil > Amr > Tâvûs > İbn Abbâs tarikiyle gelen "Baba, çocuğundan dolayı öldürülmez. Mescidlerde had infaz edilmez"¹⁴⁵ hadisi; İsmail > Hasan > Semura kanalıyla gelen "Çocuk, akîka karşılığında rehindir. (Doğumunun) yedinci gününde, ona kurban kesilir, ad verilir ve başı traş edilir"¹⁴⁶ hadisi ve "Resûlullah bize, üç kişi olduğumuzda, birimizin (imamlık için) öne geçmesini emretti"¹⁴⁷ hadisi bu vecihlerden münkerdir.¹⁴⁸

b. Fıkıh İlmi ile Sınırlı Olanlar

Abdülcebbar b. Ömer (ö. 260-270/874-883 arası). Zayıf bir râvi olarak nitelendirilmesine rağmen¹⁴⁹ genelde fıkıhla ilgili "mesâil"e dair rivâyetlerinin düzgün (müstakim) olduğu belirtilmiştir. Hattâ Ebû Zür'a, büsbütün zayıf (vâhi'l-hadîs) dediği bu râvinin "mesâil"inde bir sakınca görmemiştir.¹⁵⁰ el-Berzeî (ö. 292/905), Ebû Zür'a'nın bu sözünü, "hadisi 'vâhî', fakat Rebî'a gibilerden naklettiği 'mesâil' ile ilgili rivâyetler düzgündür" şeklinde yorumlamıştır.¹⁵¹ Öyleyse Abdülcebbar'ın İbn Şihâb > Sâlim > babası tarikiyle, içine fare düşen yağ konusunda Resûlullah'dan rivâyet ettiği "Eğer yağ katı ise, fareyi ve çevresindeki kısmı atın. Eğer sıvı ise ondan yararlanın, ama yemeyin"¹⁵² hadisi, "mesâil"e dair olduğu için yukarıdaki tenkidin kapsamı dışında kalır.

¹⁴¹ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 351

¹⁴² Ebû Dâvûd, "Cihâd", II, 69; İbn Mâce, "Cihâd", 44.

¹⁴³ Zehebî, *Mîzân*, II, 130.

¹⁴⁴ İbn Receb, *Şerhu İlel*, a.y. ; Zehebî, *Mîzân*, I, 249; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 332.

¹⁴⁵ Tirmizî, "Diyât", 9; İbn Mâce, *Hudûd*, 31; "Diyât", 22.

¹⁴⁶ Tirmizî, "Edâhi", 23.

¹⁴⁷ Tirmizî, "Salât", 58; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf*, IV, 62.

¹⁴⁸ Zehebî, *Mîzân*, I, 249-250.

¹⁴⁹ Zehebî, *a.g.e.*, II, 534; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 103-104; İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 351.

¹⁵⁰ İbn Receb, *a.g.e.*, a.y.

¹⁵¹ İbn Receb, *a.g.e.*, a.y.

¹⁵² Buhârî, "Vudû", 68; Ebû Dâvûd, "Er'ime", 47; Tirmizî, "Er'ime", 8; Nesâî, "Fera", 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 329; Zehebî, *Mîzân*, II, 534.

c. Siyer İlmi ile Sınırlı Olanlar .

Ünlü tarihçi ve Meğâzî sahibi Muhammed b. İshak, pek çok muhaddis ve münekkid tarafından ta'dil edilirken şiflik, kaderlik ve tedlis ithamı sebebiyle Yahya el-Kattân, Süleyman et-Teymî, Mâlik, Hişam b. Urve ve Ameş tarafından tekzibe varan tenkidlere maruz kalmış olmasına rağmen¹⁵³, meğâzî konusundaki otoritesi kabul edilmiş bir âlimdir. Ahmed b. Hanbel, İbn İshak hakkındaki bazı değerlendirmelerinde, meğâzîye dair hadislerinin yazılabileceğini, fakat sünen (ahkâm/helâl-haram) konusunda hüccet olmadığını söyleyerek hakkında "hasenül-hadîs", "sâlihul-hadîs" lâfızlarını kullanmıştır. Kanaatimizce bu, onun meğâzî konusundaki uzmanlığına yönelik bir ta'dil ifadesidir. Böylece Ahmed b. Hanbel'in, ona yönelik tenkidlerindeki teâruz da ortadan kalkmaktadır. Bu sınırlı ta'dilin pratikteki sonucu açısından bakıldığında İbn İshak'ın, Zührî>Saîd b. el-Müseyyeb>Ebû Hureyre tarikiyle rivâyet ettiği "*Nebî (s.a.) Necâşi'nin (gryâbî) cenaze namazını dört tekbirle kıldı*"¹⁵⁴ hadisi; A'rec>Ebû Hureyre tarikiyle rivâyet ettiği, namazda imam yanıldığında *tesbihte bulunmak erkeklere, el çırpma kadınlara mahsustur*¹⁵⁵ hadisi; Şu'be>Abdullah b. Dînâr>İbn Ömer tarikiyle rivâyet ettiği "*Resûlullah (s.a.) velâ hakkının satılmasını veya hibe edilmesini yasakladı*"¹⁵⁶ hadisi ve Şu'be>Abdurrahman b. Kasım>babası tarikiyle Hz. Âişe'den rivâyet ettiği "*Ben ve Resûlullah, aynı kaptan ykanurdık*"¹⁵⁷ hadisi, ahkâm ile ilgili oldukları için mezkûr tariklerden zayıf oldukları düşünülebilir.

6. Kitaptan veya Ezberden Rivâyet Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

Rivâyetlerinin geçerliliği kitaptan veya ezberden nakletme şartına bağlanmış olan râvilerin hadislerini sağlıklı değerlendirmek için, öncelikle bunların hangilerinin kitaptan, hangilerinin ezberden rivâyet edilmiş olduğunu tesbit etmek gerekir. Bu ise, bir râvinin bütün rivâyetlerinin belirlenmesi açısından oldukça zordur. Bu durum, ihtilât öncesi rivâyetlerle ihtilât sonrası rivâyetlerin ayırılmasına benzemekle birlikte tesbiti daha da karmaşıktır. Böyle râvilerin, kitaptan olduğu belirlenebilen rivâyetlerini almak, ezberden yaptıkları rivâyetlerinde dikkatli olmak gerekir. Böyle bir tesbitin yapılamadığı belirsiz rivâyetlerin varsa başka tariklerinin araştırılıp buna göre hareket edilmesi, aksi halde rivâyetin terkedilmesi gerekir.

¹⁵³ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 100-101; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 38-46.

¹⁵⁴ Buhârî, "Cenâiz", 65; Müslim, "Cenâiz", 22; Tirmizî, "Cenâiz", 37; Zehebî, *Mizân*, III, 473.

¹⁵⁵ Buhârî, "Ezân", 48; "Sehv", 9; Müslim, "Salât", 107; Ebû Dâvûd, "Salât", 169, 170; Nesâî, "Sehv", 15,16; İbn Mâce, "İkâme", 65; Dârimî, "Salât", 95; Mâlik, "Sefer", 61; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 261272; Dârekutnî, II, 83.

¹⁵⁶ Buhârî, "Ferâiz", 21; "İtk", 10; Müslim, "İtk", 16; Ebû Dâvûd, "Ferâiz", 14; Tirmizî, "Buyû", 20; Nesâî, "Buyû", 87; İbn Mâce, "Ferâiz", 15; Mâlik, "İtk", 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 9, 79.

¹⁵⁷ Ebû Dâvûd, I, 61; Tirmizî, *Libâs*, 21; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 189, 342.

a. Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdi (ö. 187/803). Hadislerinin güvenilirliği, kitabından rivâyet etmiş olmasına bağlıdır.

İshâk el-Hanzalî, Abdülaziz b. Muhammed > Ubeydullah > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle, "*Allah'a şirk koşan, namuslu (muhsan) sayılmaz*"¹⁵⁸ hadisini rivâyet etmiştir. Dârekutnî bu hadisi aynı sened ve lâfızlarla mevkuf olarak rivâyet ettikten sonra, "İshak'tan başka onu merfu olarak nakleden kimsenin bulunmadığını, hatta onun da daha sonra bunu ref'etmekten vazgeçtiğini söylemektedir."¹⁵⁹ Ayrıca Hâkim de bu rivâyeti, İshak'ın ed-Derâverdi'den teferrüdü sebebiyle tenkid etmiştir.¹⁶⁰ Bütün bu olumsuzluklara, mezkur hadisi hangi kaynaktan rivâyet ettiği kestirilemeyen ed-Derâverdi'nin sınırlı cerhi eklendiğinde, hadisin bu yönüyle de illetli olduğu görülür.

Aynı şekilde, ed-Derâverdi > Sa'd b. Saîd > babası > Âişe tarikiyle Hz. Peygamber'e isnad edilen "*Ölünün kemliğini kırmak, onu diri iken kırmak gibidir*"¹⁶¹ rivâyeti de bu bağlamda değerlendirilebilir.

b. Yahya b. Süleym et-Tâîfî (ö. 195/811). Aynı sebeple tadili sınırlandırılmış bir râvidir. Ubeydullah b. Ömer'den rivâyet ettiği bazı hadislerde yanlışlık yapmakla da tenkid edilen Yahya'nın¹⁶² Buhârî'deki tek rivâyeti, kudsî bir hadistir. Buhârî'ye iki ayrı kanaldan, Yahya > İsmail b. Ümeyye > Saîd b. Ebî Saîd > Ebû Hureyre ortak senediyle ulaşan ve "terğîb" muhtevalı olan bu kudsî hadis şöyledir: "*Üç kimse vardır ki, kıyamette ben onların düşmanıyım: Benim adıma (yeminle) söz verip sözünde durmayan, hür kimseyi satıp parasını yiyen, bir işçi tutup işini yaptırdıktan sonra ücretini ödemeyen*".¹⁶³ Asıl itibariyle Buhârî'de başka tariklerden de rivâyet edilen bu hadisin sıhhati, herhalde Yahya rivâyetine değil diğer rivâyetlere dayanmaktadır.

Diğer taraftan, Yahya b. Süleym > İsmail b. Ümeyye > Ebu'z-Zübeyr > Câbir tarikiyle merfu olarak rivâyet edilen "*Denizin dışarı attığını (karaya vuran balıkları) yemekte bir sakınca yoktur; fakat denizin üzerinde yüzer durumda (ölü) bulduklarını yeme*"¹⁶⁴ hadisi ve İbn Abde > Yahya b. Süleym > Sevrî > Mansûr > Hayseme > Racul (mübhem râvi) > İbn Mesûd kanalıyla Resûlullah'a isnad

¹⁵⁸ Beyhakî, *Sünen*, VIII, 216; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 148.

¹⁵⁹ Dârekutnî, *a.g.e.*, III, 147.

¹⁶⁰ Zehebî, *a.g.e.*, II, 634.

¹⁶¹ Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 60; İbn Mâce, "Cenâiz", 63; Mâlik, "Cenâiz", 65; Ahmed b. Hanbel, VI, 58.

¹⁶² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 451.

¹⁶³ Buhârî, "Buyû", 106; "İcâre", 10.

¹⁶⁴ Ebû Dâvûd, "Et'ime", 35; Zehebî, *a.g.e.*, IV, 384. Ebû Dâvûd, hadisin mevkûf senedlerine işaret ettikten sonra, İbn Ebî Zi'b > Ebu'z-Zübeyr > Câbir tarikiyle Resûlullah'a isnadının zayıf olduğunu belirtmektedir. (Bkz., Ebû Dâvûd, *a.y.*).

edilen "*Tokalaşmak, selamlaşmanın tamamlayıcı unsurudur*"¹⁶⁵ hadisi, Yahya'nın bunu kitabından rivâyet edip etmediği konusundaki belirsizlik sebebiyle eleştiriyi açıktır.

c. Abdülvâhid b. Ziyâd el-Basrî (ö. 176/792). Hafızası tenkid edilmiş fakat kitabı övülmüştür.¹⁶⁶ Yahya el-Kattân'ın, A'meş'in hadislerini onunla müzakere etmek istediğinde onlardan bir harf bile tanıyamadığını söylemesi¹⁶⁷, sanırız hafızının zayıflığına dikkat çekmek içindir. Bu nedenle, A'meş > Ebû Sâlih > Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'e isnad ederek rivâyet ettiği "*Sizden biriniz, sabah namazından önce iki rek'at namaz kıldığında, sağ yanına yatsın*"¹⁶⁸ hadisi bu tarikten yazıftır. Zehebî de bu hadisi, kaçındığı münker rivâyetlerden biri olarak zikreder.¹⁶⁹

7. Rivâyet Şartına Bağlı Cerh-Ta'diller

a. Belirli bir Rivâyetle Sınırlı Olanlar

aa. Hallâd b. Yahya (ö.213/828). Muayyen bir rivâyetinden dolayı tenkid edilen râvilerdendir. Tenkid edilen rivâyeti, Sevrî>İsmâil (b. Ebî Hâlid)>Amr b. Hurays>Ömer b. el-Hattâb tarikiyle rivâyet ettiği "*Sizden birinizin karnına irin dolması, şîr dolmasından daha iyidir*"¹⁷⁰ hadisidir. Dârekutnî'ye göre bu, mevkufu merfu yapmak suretiyle Hallâd b. Yahya'nın hata ettiği yegâne hadistir.¹⁷¹ Bezzâr da bu hadisi, Hallâd'dan rivâyet ettikten sonra, "Bir çoğu bu hadisi mevkuf olarak rivâyet etmiştir. Hallâd b. Yahya'dan başkasının onu münfred olarak rivâyet ettiğini bilmiyoruz" diyerek Hallâd'ın hatasını, "mevkuf hadisi merfu rivâyet etmek" diye açıklamaktadır.¹⁷²

ab. Eflâh b. Humejd (ö. 158/775 veya 165/781). Eflâh b. Humejd'in tenkid edilmesine sebep olan hadis, Ebû Dâvûd'un Hişam b. Behram>Meâfi b. İmran>Eflâh b. Humejd Kasım b. Muhammed>Âişe tarikiyle rivâyet ettiği "*Hz. Peygamber Iraklılar için Zâtu İrk denilen yeri mîkat noktası olarak belirledi*"¹⁷³ hadisi

¹⁶⁵ Tirmizî, "İsti'zân", 31; Zehebî, a.g.e., IV, 384.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s., 421, 463.

¹⁶⁷ Zehebî, *Mizân*, II, 672.

¹⁶⁸ Ebû Dâvûd, "Tetavvu", 4; Tirmizî, "Mevâkîf", 194; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 415.

¹⁶⁹ Zehebî, a.g.e., II, a.y.

¹⁷⁰ Müslim, "Şî'r", 7-9; Ebû Dâvûd, "Edeb", 87; Tirmizî, "Edeb", 71.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 462.

¹⁷² Heysemî, *Mecma'*, VIII, 114; İbn Hacer, *Muhtasarü Zevâid*, II, 232; *Tehzîb*, III, 174-175.

¹⁷³ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 9; Ahmed b. Hanbel, Eflâh'ın, Kasım>Âişe tarikiyle rivâyet ettiği, Hz. Peygamber'in, kurbanlık develerini damgalayıp (iş'âr) onlara gerdanlık taktığını belirten rivâyetini de (Ebû Dâvûd, "Menâsik", 17) münker bulmaktadır. (Bkz., İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 389).

sidir. Eflâh'dan sadece Meâfi'nin rivâyet ettiği bu hadisi Ahmed b. Hanbel "münker" diye nitelemiş, Dârekutnî de *Tetebbu'*unda bu hadise yer vermiştir.¹⁷⁴

ac. Eymen b. Nâbil (ö. ?). Ebu'z-Zübeyr>Câbir ve Ebü'z-Zübeyr>Tâvûs>İbn Abbas tarikiyle rivâyet ettiği "teşehhüd hadisi"¹⁷⁵ başındaki "*bismillâhi ve billâhi*" ziyâdesinde infirâd etmiş ve bu nedenle Tirmizî, Nesâî, İbn Hibbân ve Dârekutnî'nin tenkidine uğramıştır.¹⁷⁶ Nesâî, Eymen'in "sakıncası olmayan (lâ be'se bih)" bir râvi olmasına rağmen hadisi yanlış rivâyet ettiğini, bu hadiste ona mütâbaat eden birini de bilmediğini söylemiştir.¹⁷⁷

b. Birkaç Rivâyetle Sınırlı Olanlar

ba. Abdurrahman b. Ebu'l-Mevâl (veya Ebu'l-Mevâlî) (ö. 173/789). Bazı hadisleri sebebiyle eleştirilmiştir. Bunlardan biri, Buhârî'nin Muhammed b. el-Munkedir>Câbir kanalıyla rivâyet ettiği "*Resûlullah (s.a.s.), Kur'an'dan bir sûreyi öğrettiği gibi bütün işlerde istihâre yapmayı da öğretirdi*"¹⁷⁸ hadisidir. Ahmed b. Hanbel'in "münker" dediği bu hadis,¹⁷⁹ Abdurrahman'ın ferd rivâyetlerindedir.¹⁸⁰ Bu nedenle, mezkur tarikten zayıftır. Ayrıca, İbnü'l-Münkedir'in Câbir tarikinden gelen rivâyetlerindeki hata ihtimali, âlimler arasında yaygın kanaat haline geldiği için, Medîne uleması hatalı bir hadisle karşılaştıklarında " (Sanki İbnü'l-Münkedir'in Câbir'den rivâyeti" derlerdi."¹⁸¹

İbn Ebi'l-Mevâl'in tenkid edilmesine sebep olan rivâyetlerinden bir diğeri, Nâfi'>Sâbit>Abdullah b. ez-Zübeyr tarikinden naklettiği "*Resûlullah (s.a.v.), yatsı namazını kıldığında, dört rek'atlık bir namaz kılar ve bir secde ile vitir yapardı (evtera bisecdetin). Sonra uyur, ardından da gece namazını eda ederdi*" hadisidir. Zehebî, bu rivâyeti "çok garîb (garîbun cidden) ve münker" diyerek eleştirmiştir.¹⁸²

Bu râvinin başka bir hatalı rivâyeti de, Ubeydullah b. Vehb>Amra>Âişe senediyle rivâyet ettiği "*Altı kimse vardır ki, ben ve Allah onları lânetlemişizdir; her nebînin duası da makbuldür...*"¹⁸³ hadisidir. Ebû Zür'a, hadisin bu şekilde rivâyeti-

¹⁷⁴ Dârekutnî, *el-İlzâmât*; s., 321, 369; Zehebî, *Mizân*, I, 274; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 389.

¹⁷⁵ Tirmizî, "Salât", 216; Nesâî, "Sehv", 41; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, III, 202-204; Hâkim, I, 266-267.

¹⁷⁶ Zehebî, *Mizân*, I, 284; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 389; *Tehzîb*, I, 393-394.

¹⁷⁷ Nesâî, a.y. Ayrıca bu hadis, "Ebu'z-Zübeyr>Câbir" tarikiyle, rivâyet lafızları ile sınırlı cerh-ta'dil açısından da tenkid edilebilir.

¹⁷⁸ Buhârî, "Teheccüd", 25.

¹⁷⁹ Zehebî, *Mizân*, III, 592.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 417.

¹⁸¹ Zehebî, *a.g.e.*, II, 593.

¹⁸² Zehebî, *a.g.e.*, a.y.

¹⁸³ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 36; II, 252; Heysemî, *Mecma'*, I, 176; Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 506-507.

nin hatalı olduğunu belirterek doğrusunun, İbn Vehb>Ali b. Hüseyin tarikinden gelen mürsel rivâyet olduğunu söylemiştir.¹⁸⁴

C. DEĞERLENDİRME

Şartlı cerh-ta'dilin her çeşidi ile ilgili daha pek çok örnek verilebilir. Bütün bu örneklerde dikkat çeken husus, cerh veya ta'dili belli şartlarla sınırlandırılmış râvilerin çoğunun, başta *Sahîhayn* olmak üzere en muteber hadis kaynaklarında rivâyetleri bulunan ve hadisle biraz ilgilenenlere dahi yabancı gelmeyen meşhur simalar oluşudur. Bu durumda şöyle bir soru akla gelebilir: Kısmen de olsa cerhedilmiş râvilerin rivâyetlerinin, en sahih hadisleri ihtiva ettiği kabul edilen bu kaynaklarda yer alması nasıl açıklanabilir?

Bu soruyu, öncelikle “muteber kaynak” ve “sahih hadis” sözü ile ne kastedildiğini, ardından da cerh-ta'dilleri şarta bağlanmış râvilerin rivâyetlerinin muteber kaynaklarda nasıl veya hangi amaçla kullanıldığını tesbit ederek cevaplandırmanın mümkün olduğunu sanıyoruz.

Bilindiği gibi herhangi bir hadis kaynağının “muteber” olup olmaması, içindeki hadislerin sahihliği veya zayıflığı ile ilgili bir nitelemedir. Böyle bir niteleme ise, klasik hadis usûlüne göre büyük ölçüde o kaynağın içerdiği hadislerin senedleri, başka bir deyişle herbiri o isnadın halkası durumundaki râviler zinciri gözönünde bulundurularak yapılmış icthâdî, dolayısıyla itibârî bir hüküm konumundadır.¹⁸⁵ Bu nedenle klasik hadis usûlü anlayışı, isnad merkezli bir usûl, hatta “isnad usûlü” olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir.¹⁸⁶ “Sened” kelimesinin, sözlük anlamına uygun olarak “bir hadis hakkında tashih veya taz’if hükmünün, üzerine bina edildiği dayanak” anlamında kavramsallaşması, ayrıca sahih ve zayıf konusunda öteden beri yapılan tanımlar da¹⁸⁷ bu yargıyı destekler niteliktedir. Nitekim, Kannûcî'nin İsnad ilmini tanımlarken, “*Hadis usûlü* diye de adlandırılır” demesi, bu anlayışın çok kısa ve açık bir yansımasıdır.¹⁸⁸ Bu nedenle, hadis tarihinde “kütüb-i sitte devri” ve tasnifin “altın çağı” kabul edilen,¹⁸⁹ kanaatimizce rivâyetlerin tashih ve taz’ifinde de parlak bir dönem olan hicrî III. asırda, Tirmizî örneğinde görüldüğü gibi herhangi bir hadis için, “Bu hadis sahihtir”, “Bu hadis sahih-hasendir”, “Bu hadis garibtir” ifadelerindeki “hadis” kavramının metinle bir ilgisi bulunmayıp sadece isnadın bir vasfı olarak dile getirildiği şeklin-

¹⁸⁴ Zehebî, *Mîzân*, II, 594.

¹⁸⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Said Hatiboğlu, *Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri*, İslâmî Araştırmalar, XI 1-2-3, s. 1-5; M. Hayri Kırbaoğlu, *Hadis Metodolojisi*, s. 126-127.

¹⁸⁶ M. Hayri Kırbaoğlu, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁸⁷ Klasik “sahih” ve “zayıf” hadis tanımları ve bu tanımların geniş eleştirisi için bkz., M. Hayri Kırbaoğlu, *a.g.e.*, s. 109-136.

¹⁸⁸ Kannûcî, *Ebcedü'l-ülûm*, II, 62.

¹⁸⁹ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 218.

deki tesbit¹⁹⁰ önemli ölçüde doğrudur. O halde “sahih” nitelemesi, muteber kabul edilen kaynaklardaki hadis metinlerinin herbirinin sahîh ya da en üst düzeyde sahîh olması manasına değil, isnadlarının belli şartları taşıdığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, özeldə *Sahîhayn*, genelde *Kütüb-i Sitte* ve sahîhlik iddiasındaki diğer musannefler için de geçerli olan bu duruma göre *Sahîhayn*’ın diğerlerinden farkı, musanniflerinin rivâyetleri değerlendirişlerindeki isabet nisbetinin daha yüksek görülmüş olmasındandır ki, bu isabetin de itibârî olduğu¹⁹¹ ve böylece *Kütüb-i Sitte* gibi en muteber kabul edilen kaynaklardaki hadislerin oldukça geniş bir sıhhat yelpazesi meydana getirdiği unutulmamalıdır.

Tesbit edilmesi gereken bir başka nokta da, bir hadisin, bulunduğu kaynak içindeki konumu, yani hangi amaçla orada tahriç edildiğidir. Meselâ, Buhârî’deki hadislerin sıhhati ve delil değeri, bu hadislerin kitabın asıl metin kısmında bulunup bulunmaması ile yakından ilgilidir. Çünkü Buhârî’nin sıhhatinde iddialı olduğu hadisler, *Sahîh*’in asıl kısmını oluşturan hadislerdir ve ona göre bu kısımda hadisine yer verdiği râviler, adâlet ve zabt sıfatlarını en üst seviyede taşımaktadır. Başkalarının onlar hakkındaki cerhleri, kural gereği açık ve geçerli bir sebebe dayanmıyorsa dikkate alınmaz.¹⁹² Halbuki bab başlıklarında yer verdikleri ile istişhad veya mütâbaat amacıyla ya da muallâk olarak rivâyet ettiği hadisler arasında öngörülen sıhhat şartlarını taşımayan hadisler bu genellemenin dışındadır.¹⁹³

Müslim için de benzer bir durum söz konusudur. O da *Sahîh*’ini telif ederken râvileri ve rivâyetlerini sağlamlık durumuna göre üç gruba ayırdığını belirterek bir konu ile ilgili rivâyetleri aynı başlık altında toplamaya ve bu esnada râvileri en güvenilir olan hadislerden başlayan bir sıralama yapmaya özen göstermiştir.¹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hâkim gibi müelliflerin “müsned”, “sünen” veya “sahîh” vb. adlarla yazdıkları eserlerde görüldüğü gibi diğer meşhur hadis kaynaklarındaki hadislerin sıhhat derecelerinin de en üst düzeyden başlayıp çok zayıfa kadar geniş bir yelpazede yer aldığı, dolayısıyla bir hadisin bu kaynakların birinde bulunması, tek başına onun sıhhatini belirlemek için yeterli olmadığı ya bizzat müelliflerinin açıklamalarından veya onlara yöneltilen tenkidlerden anlaşılmaktadır.¹⁹⁵ Bu

¹⁹⁰ M. Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 176.

¹⁹¹ M. Said Hatiboğlu, *İslâmî Araştırmalar*, X/1-2-3, s. 3.

¹⁹² Buhârî’nin râvilerinin değerlendirilmesi konusunda yapılan bir çalışma için bkz. Mütceba Uğur, “Cerh ve Ta’dil İlimi Yönünden Sahîhu’l-Buhârî Râvileri”, *AÜİFD.*, XXXIV, 111-118.

¹⁹³ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 10, 13; İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 381.

¹⁹⁴ Müslim, (*Mukaddime*), I, 5-7; Kannûcî, *el-Hitta*, s. 202-203; A. Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 219; Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 257; İ. Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 55.

¹⁹⁵ Meselâ Sayın Cemal Sofuoğlu, “Zayıf ve Mevzû Hadisler Açısından Tirmizî’nin Sünen’i Üzerine Bir İnceleme” adıyla gerçekleştirdiği bir araştırmada, Tirmizî’deki zayıf hadislerin bile aynı kate-

nedenle, “en sahih” kabul edilen hadis kaynaklarında bile bazı mecrûh râvilerin hadislerinin bulunması, şaşılacak veya yadırganacak bir durum değildir.

Diğer taraftan bu araştırma esnasında edindiğimiz kanaate göre, sınırlı da olsa cerhedilmiş râvilerin hadislerinin Buhârî ve Müslim gibi muteber hadis kaynaklarında yer alması, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimlerin iddia ettiği gibi her zaman bab başlığı oluşturmak, mütâbaat ve istîşâd amaçlı değildir. Aksine, bu râvilerin hadisleri bazen asıl metin kısmında da bulunmakta, ancak başka râvi veya rivâyetlerle desteklenmektedir. Bu tür hadislerin başka rivâyetlerle desteklenme ihtiyacı, bir bakıma râvilerindeki kusurların müellif tarafından itirafı gibi görünse de, aslında aynı müellifin sağlam metne ulaşma ve metnin sıhhatine karşı güven pekiştirme amacına yönelik samimi çabasının bir ifadesi sayılmalıdır. Konuyu Buhârî örneğinde somutlaştıracak olursak, meselâ, *Sahîh*'inin asıl kısmında, ezberden rivâyetle sınırlı cerhe uğramış Derâverdi'nin dört hadisini zikrederken bunların herbirinin senedinde, onunla birlikte Cerîr b. Ebî Hâzîm'e de yer vermektedir.¹⁹⁶ Bunlardan biri, günde beş vakit namaza teşvik eden ve İbrahim b. Hamza > İbn Ebî Hâzîm ve ed-Derâverdi > Yezîd > Muhammed b. İbrahim > Ebû Seleme b. Abdurrahman > Ebû Hureyre senediyle rivâyet edilen hadistir. Görüldüğü gibi Buhârî, *Sahîh*'inin asıl kısmında hadisini tahrîç ettiği Derâverdi ile birlikte İbn Ebî Hâzîm de zikretmiştir ki bunun, Derâverdi'nin bu hadislerin rivâyetinde hata etmiş olma ihtimaline karşı alınmış destekleyici bir tedbir amacı taşıdığını düşünüyoruz. Kanaatimizce bu durumun ortaya çıkardığı bir başka sonuç da, Buhârî ve Müslim gibi hadis kaynaklarındaki hadislerin senedlerinin, yaygın kanaatin aksine, “tek tek sahih” olmayıp bazılarının ancak mütâbaat ve istîşâd gibi destekleyici rivâyetlerle sıhhat kazandığıdır.

Yine muteber kaynaklarda, tedlis ve irsal yapmakla itham edilen veya bunayan, yanlış, hata yapan ya da dalgın olan râvinin rivâyeti tahrîç edilmişse, aynı hadisin böyle olmayan râvilerden de rivâyet edilip edilmediğini araştırmak gerekir. Eğer tahrîç edilmişse bu, mezkur tarikin değil, bizatihi hadisin sıhhatinin esas alındığı anlamına gelir. Meselâ Buhârî ve Müslim'in zaman zaman yaptığı gibi, o rivâyetin hemen ardından veya başka bir yerde yukarıda belirtilen sebeplerden kaynaklanan şüpheleri izale edecek birtakım açıklama ve tekrarlara yer verilmek-

goride yer almayıp “sahihe yakın”, “mevzûya yakın ve “mevzû” olmak üzere üç kısma ayrıldığı sonucuna varması, bu görüşümüzü pratik bakımdan desteklemektedir. (Bkz. DEÜİFD, VI, 80, İzmir, 1989). Ayrıca konu hakkında bkz. Maklûsî, *Şurûh*, s. 17-27; Hâzîmî, *Şurûh*, s. 29-76; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, s. 11, 18 vd.; Zehebî, *Tezkire*, II, 634-635; Kannûcî, *Ebcadü'l-ulûm*, s. 214, 219, 220.

¹⁹⁶ Buhârî, senedinde Derâverdi'nin bulunduğu dört hadise yer vermiştir (“Mevâkîr”, 6; “Terâvih”, 3; “Da'avâr”, 32; “Rikak”, 51). İbn Hacer ise, bu zatın Buhârî'de iki hadisi bulunduğunu, bunların senedinde Buhârî'nin İbn Ebî Hâzîm'i Derâverdi ile birlikte zikrettiğini söylemektedir ki (bkz., *Hedyü's-sârî*, s. 419), bu yanlıştır. Çünkü, anılan yerlerdeki dört hadisin isnadında da İbn Ebî Hâzîm, Derâverdi ile birlikte.

tedir. Hattâ genel olarak müelliflerin rivâyetleri tekrarlamasının bir sebebi de bu tür şüpheleri izale etmek olduğu bilinmektedir.¹⁹⁷

İbn Hacer, konuyu Buhârî özelinde tartışırken onun *Sahîh*'inde aşırı ölçüde mecruh bir râvi bulunmamakla birlikte, "kötü hâfızalıdır (seyyiu'l-hıfz)", "bir takım yanlışları vardır (lehû evhâm" ve "bazı münker hadisler rivâyet etmiştir (lehû menâkîr)" gibi lâfızlarla hafifçe tenkid edilmiş kimselerin rivâyetlerinin yer aldığını ve bunların hadislerinin de daha çok mütâbaat amacıyla kullanıldığını söylemiş, sikaya muhâlefetten kaynaklanan münkerlerin de *Sahîh*'te çok az bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁸

Diğer taraftan, şartlı cerh-tadile uğramış râvilere yöneltilen tenkidler ihtilât, gaflet, tedlis ve bid'at başlıkları altında toplanacak olursa, bu tenkid sebeplerinin herbirinin algılanması, yorumlanması ve değerlendirilmesinde değişik etkenlere bağlı subjektiflikten kaynaklanan farklı tavırlar da dikkate alınmalıdır.¹⁹⁹ Meselâ, Buhârî'nin, *Sahîh*'inin asıl kısmında bir râvinin hadisini tahric etmesi, o râvinin en üst düzeyde adâlet ve zabt sıfatlarını taşıdığı yani "ta'dil" anlamında yorumlanmış ve kabul görmüştür. Bu râvilerin başkaları tarafından cerhedilmeleri de, cerh-ta'dilin teâruzu olarak nitelendirilmiş ve bu durum, "cerhin geçerli ve müfesser olmaması halinde reddedilmesi" kuralına göre halledilmeye çalışılmıştır.²⁰⁰

Cerh-ta'dil konusunda, gerek teoride gerekse pratikte subjektifliğin en belirgin ve yoğun bir şekilde görüldüğü tenkidler, bid'at gerekçeli olanlardır.²⁰¹ Bu nedenle, cerhi bid'at sebebiyle sınırlandırılmış râvilerin durumu, isnad tenkidlerinde gözardı edilemeyecek bir öneme sahiptir. Çünkü daha çok rivâyet asırlarında yaygın olan Şîa, Hâriciyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie gibi fikir akımlarından birine nisbet edilmeyen râvi yok denecek kadar azdır. Bundan dolayı İbnü'l-Medîni, "Basralı muhaddisleri kaderî, Küfeliler'i de Şîi diye terke edecek olursan hadis yok olur gider" demiştir.²⁰² O halde, özellikle rivâyet döneminin bid'at anlayışını tesbit edip râvinin terkinin gerektiren bid'at ile insan

¹⁹⁷ Meselâ, müdellis olan Katâde'den "an" lâfzı ile gelen bir hadisin sonunda "Ebân dedi ki: 'Haddesenâ Katâde, Kâle haddesenâ Enes...' ta'liki ile inkıta şüphesini gidermeye çalışmaktadır. (Bkz., Buhârî, "İman", 33).

¹⁹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 382.

¹⁹⁹ Değişik sebep ve şekilleriyle cerh-ta'dilin subjektifliği konusunda bkz., Selâhattin Polat, *Hadis Araştırmaları ("Cerh ve Ta'dilin Özeiliği")*, s. 45-71.

²⁰⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 381.

²⁰¹ Bid'atın kısımları ve bid'atçının rivâyelerinin değeri konusunda bkz., Abdüssettâr Abdulhamîd el-Kudsî, *Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid'atın Rivâyetleri* (çev. Salahattin Polat) *Hadis Araştırmaları*, s. 74-86.

²⁰² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 130.

tabiatı gereği ortaya çıkan fikir ayrılıklarının birbirinden ayırılması şarttır.²⁰³ Bu konudaki yaklaşımları sıralayan İbn Hacer, *Sahîh*'te (mükeffir) bid'at sebebiyle terkedilmiş bir râvinin kesinlikle bulunmadığını söylemiştir.²⁰⁴

Sınırlı cerhe uğramış râvilerin muteber kaynaklarda bulunmasının başka bir sebebi de müellifin âlî isnadı ön planda tutmasıdır. Meselâ Buhârî, A'meş'ten rivâyeti marûf ve sahih olan bir hadisi, ancak cerhe uğramış bir râvi vasıtasıyla âlî yoldan elde edebildiği için, onu bu tarikten *Sahîh*'ine almıştır. Müslim de, Esbât b. Nusayr (ö.?), Katan b. Nüseyr (ö.?) ve Ahmed b. İsa el-Mısrî'nin (ö. 244/858) hadislerini *Sahîh*'ine almasını, "Esbât, Katan b. Nüseyr ve Ahmed'in hadislerinden, başka tariklerden sika râvilerin nâzil senedle rivâyet ettiği fakat bana ancak bu râviler vasıtasıyla âlî isnadla ulaşan hadisleri *Sahîh*'e kaydum. Aslında hadis, sikaların rivâyeti ile meşhurdur" diyerek açıklamaktadır.²⁰⁵

Sonuç

Bir isnad değerlendirme yöntemi olarak düşündüğümüz şartlı cerh-ta'dil, râvilerin zaman, mekân, hoca-talebe, rivâyet, rivâyet lafzı, sayısı, konusu vb. yönlerden sınırlı cerh-tadile tabi tutulması anlamında çerçeve bir kavramdır. Tesbiti ve uygulaması ricâl tenkid tarihi kadar eskilere dayanan bu konuyu kısmî bir bütünlük, düzen ve kapsam içinde ele alan ilk müellif, bilindiği kadarıyla İbn Receb el-Hanbelî'dir.

Genel anlamda sika veya zayıf olan pek çok râvi için geçerli olan şartlı cerh-ta'dil, kabulünde veya terkinde ittifak edilmedikçe her râvinin alınacak veya terkedilecek rivâyetlerinin bulunabileceğini ortaya koymaktadır.

Bu sayede, özel olarak cerh-tadillerdeki tearuzların giderilmesi, buna bağlı olarak hadisler arasındaki ihtilâfların çözümü ve özellikle tek isnadla gelen ya da isnadın bir yerinde râvi sayısı teke düşen "ferd" veya "garîb" rivâyetlerin değerlendirilmesi; genel olarak da, başta fıkıh olmak üzere, hilâfiyat ile ilgili herhangi bir konuda ortaya atılan görüşlerin daha sağlıklı değerlendirilerek temellendirilmesi mümkün görülmektedir.

Ancak bu yöntemde dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, birden fazla senedle gelen bir hadisin aslının değil, bunlar içinde mecrûh râvinin bulunduğu tarikten gelen rivâyetinin zayıflığının ortaya konmasıdır. Çünkü herhangi bir nedenle bir tarikten zayıf olan bir hadis, başka bir tarikten sahih olabilir. Nitekim, konu ile ilgili örneklerin bir kısmı böyledir. Dolayısıyla şartlı cerh-tadil,

²⁰³ Klasik hadis usulünde, râvinin adâletini ihlal eden "bid'at" anlayışına eleştirel bir yaklaşım için bkz. Kırbaoğlu, *Hadis Metodolojisi*, s. 167-180.

²⁰⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 382.

²⁰⁵ İbn Receb, *Şerhu İlel*, s. 372.

özellikle bazı senedleri problemlili olan veya yalnızca tek senedi bulunan hadislerin değerlendirilmesinde belirleyici bir öneme sahiptir.

Buhârî ve Müslim gibi, sahih hadisleri toplamak amacıyla eser yazmış müellifler dahi bir şekilde tenkid edilmiş râvilerin hadislerini *Sahih*'lerinde tahriç etmekten kaçınmamışlardır. Ne var ki bu tür râvilerin hadislerini, daha çok konu başlığı oluşturmak, mütâbaat, istişhad veya ta'lik amacıyla ya da başka sahih ve maruf tarikleri bulunduğu halde, kendisine ancak böylesi bir râvi vasıtasıyla âli senedle ulaştığı için eserlerine almışlardır. Bu durum mutlak anlamda, mezkûr kaynakların güvenilirliğini ortadan kaldıran bir kusur olarak yorumlanmamalı, konu kendi ayrıntıları içinde, müelliflerin amaç ve metodları doğrultusunda ele alınıp değerlendirmelidir.

Nihayet, şartlı cerh-tadil açısından hadis râvilerinin yeni bir değerlendirmeye tabi tutularak cerh-tadil sınırlarının daha belirgin hale getirilmesi, elde edilecek sonuçların rivâyet sistemiyle oluşmuş İslâmî kaynaklardaki sened formlarına yansıtılması gereğine olan inancımızı, bunun gerçekleştirilmesi durumunda, hadislere dayalı birçok görüş ve tercihin değişebileceği kanaatimizi belirtmek isteriz.

BİBLİYOGRAFYA

- Âşikkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, İstanbul 1997.
- Abdürrrezzâk, İbn Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), I-XI, Beyrut 1390/1970.
- Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlî'l-ilbâs amma's-tehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs* (nşr. Ahmed Kalâş), I-II, Kahire ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1982.
- Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasan Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime)*, I-XIII (fihrist ile), Ankara 1980.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrace lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh* (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), I-III, Riyâd 1406/1986.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarâbâd, 1344/1925.
- el-Medhal ile's-Süneni'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî), Kuveyt ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1979.
- *et-Târîhu'l-kebir*, I-IX, Haydarâbâd 1943.
- *ed-Duafâü's-sağîr* (nşr. Mahmûd İbrahim Zâyd), Beyrut 1406/1986.
- Busîrî, *Misbâhu'z-zücâce fi zevâidi İbn Mâce* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), I-II, Beyrut 1406-1986.
- Çakan, İsmail Lutfî, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1985.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, *es-Sünen* (nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî), I-IV, Beyrut ts.
- *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* (nşr. Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î), Beyrut, 1405/1985.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, I-II, Beyrut ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-IV, Beyrut ts.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Umerî), I-IV, Medîne 1974.
- Hâkim, Muhammed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, I-IV+I, Beyrut ts.
- Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Medîne, ts.
- Târîhu Bağdâd*, I-XIX (zeylleriyle birlikte), Beyrut ts.
- Hatiboğlu, M. Said, *Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, İslâmî Araştırmalar*, c. X, sy. 1-2-3, s. 1-29. (Hadis-Sünnet Özel Sayısı), Ankara 1997.
- Hâzîmî, Muhammed b. Mûsâ, *Şurâtu'l-eimmeti'l-hamse*, Beyrut 1405/1984.
- Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, I-X, Beyrut 1967.
- Hüseyinî, Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-Beledi'l-emîn* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî), I-VIII, Beyrut, 1406/1986.
- İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fadlih ve mâ yenbağî fi rivâyetih ve hamlih*, Kahire 1402/1982.
- İbn Adî, Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi'd-duafâ*, I-VII+I, Beyrut 1409/1988.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Beyrut 1371/1952.

- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethü'l-bârî* (Fethü'l-bârî ile), Beyrut 1402/1982.
- Muhtasarı *Zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr* (nşr. Sabrî Abdülhâlik Ebû Zerr), I-II, Beyrut 1412/1992.
- *el-İsâbe fî temyîsi's-Sahâbe*, I-IV, Beyrut 1328/1910.
 - *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd 1325/1907.
 - *Takrîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1416/1996.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd 1393/1973.
- *es-Sahîh* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), I-IX, Beyrut 1407/1987.
 - *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, Haleb 1396/1976.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-II, İstanbul, ts.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu İlelü't-Tirmizî* (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Beyrut 1405/1985.
- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrîzûrî, *Mukaddimetü İbnu's-Salâh fî Ulûmi'l-hadis*, Kahire, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), I-II, Beyrut, 1406/1986.
- İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadis*, I-V, Beyrut, ts.
- Kannûcî, Ebu't-Tayyib Hasan, *el-Hitta fî zikri's-Sihâhi's-sitte*, Beyrut 1405/1985.
- *Ebcedü'l-ulûm*, I-III, Dımaşk 1978.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999.
- Koçyigit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir, *Şurâtu'l-eimmeti's-sitte*, Beyrut 1405/1984.
- Mâlik, İbn Enes, *el-Muwatta'* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Mısır, ts.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman, *Tuhfetü'l-eşraf bi ma'rifeti'l-etrâf*, I-XIII+I, Bombay 1403/1983.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), I-X, Kahire, ts.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahîh* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-V, Beyrut, ts.
- *Kitâbü't-temyîz* (Menhecü'n-nakd ile birlikte, nşr. M. Mustafa el-A'zamî), Riyâd 1402/1982.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, I-VIII, Beyrut, ts.
- Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998.
- Polat, Selâhattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul, ts.
- Şehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *Fethü'l-muğîs şerhu Elfiyeti'l-hadis*, I-III, Beyrut 1403/1982.
- Sofuoğlu, M. Cemal, "Zayıf ve Mevzû Hadisler Açısından Tirmizî'nin Sünen'i Üzerine Bir inceleme", *DEÜİF Dergisi*, VI, 43-87, İzmir 1989.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrut 1403/1983.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr min ehâdisi Seyyidi'l-ahyâr*, I-VIII, ys. ts.

- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l evsat* (nşr. Mahmut et-Tahhân), I-X+I, Riyad 1405/1995.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen* (nşr. Ahmed M. Şâkir), I-V, Beyrut, ts.
- Uğur, Mücteba, "Cerh ve Ta'dil İlmi Yönünden Sahîhu'l-Buhârî Râvileri", *AÜİF Dergisi*, XXXIV, 111-118, Ankara 1992.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-III, Beyrut, ts.
- *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Beyrut, ts.
 - *el-Kâşif fi men lehu'r-rivâye fi'l-Kütübi's-sitte*, I-III, Beyrut 1403/1983.